

Rockwool Fondens Forskningsenhed

Arbejdspapir 26

Sort arbejde i Tyskland

Lars P. Feld og Claus Larsen

Syddansk Universitetsforlag

Odense 2012

Sort arbejde i Tyskland

Arbejdspapir nr. 26

Udgivet af:

© Rockwool Fondens Forskningsenhed,
i kommission hos Syddansk Universitetsforlag

Kopiering af dette notat må kun finde sted på institutioner,
der har indgået aftale med Copy-Dan og kun inden for de
i aftalen nævnte rammer.

Adresse:

Rockwool Fondens Forskningsenhed
Sølvgade 10, 2. sal tv.
DK-1307 København K
Tlf. 33 34 48 00
E-post: forskningsenheden@rff.dk
Hjemmeside: www.rff.dk

ISBN 978-87-90199-69-2

ISSN 0909-9824

Maj 2012

Oplag: 300

Tryk: Specialtrykkeriet Viborg

Udgivet med støtte fra ROCKWOOL FONDEN

Pris 150,00 kr. inklusive 25 % moms

Indhold

Forord 5

1. Indledning 7
 2. Politiske initiativer i de senere år af mulig betydning for omfanget af sort arbejde 9
 3. Hvad er sort arbejde – og hvordan måles det? 12
 4. Omfanget af sort arbejde i Tyskland efter årtusindskiftet 17
 5. Andel af befolkningen, der har arbejdet sort 23
 6. Tid brugt på sort arbejde 31
 7. Timebetalingen for sort arbejde 40
 8. Sort arbejde i Øst og i Vest 47
 9. Det bliver lavet sort – de mest almindelige former for sort arbejde 60
 10. Kontrol, straf og sort arbejde 68
 11. Skattepolitik 84
 12. Skattemoral og andre sociale normer 95
 13. Sammenfatning 110
- Appendiks til kapitel 4: Sådan bliver omfanget af sort arbejde beregnet 121
- Litteratur 126
- Litteratur fra Rockwool Fondens Forskningsenhed 128

Forord

Formålet med dette arbejdspapir er at give en samlet oversigt på dansk over resultaterne af Rockwool Fondens Forskningsenheds interviewundersøgelser af sort arbejde – Schwarzarbeit – i Tyskland, der blev gennemført i 2001 og igen i årene 2004-08.

Rockwool Fondens Forskningsenhed har gennemført tilsvarende undersøgelser i Danmark siden slutningen af 1980'erne med en metode og et undersøgelsesdesign, der var blevet afprøvet flere gange tidligere i løbet af årtiet.

I midten af 1990'erne blev interesseområdet udvidet til at omfatte de omkringliggende lande Norge, Sverige, Tyskland og Storbritannien for at sammenligne sort arbejdes omfang og struktur i forskellige typer af velfærdsstater med forskelligt opbyggede skattesystemer og forskelle i skattetryk.

Sort arbejde som begreb er kun en del af den samlede skyggeøkonomi, men hvor meget der skal regnes med afhænger af lovgivningen i de enkelte lande, og hvad det kaldes afhænger af sprogbrugen. Derfor måtte spørgeskemaet tilpasses begge dele for at gøre undersøgelserne så sammenlignelige som muligt.

I Danmark, Norge, Sverige og Tyskland er "sort arbejde" et velkendt og ofte brugt begreb, selv om indholdet ikke nødvendigvis er præcis det samme. Den direkte oversættelse til engelsk til "black work" eller "black activities" bruges i denne sammenhæng, men er ikke så veldefineret. I engelsktalende lande bliver det desuden ofte opfattet som et uheldigt ordvalg. Af begge disse grunde vælger vi på engelsk ofte at tale om undeclared work, the shadow economy eller at sætte "black activities" i citationstegn, når vi alligevel har brugt begrebet.

I 2003 udgav Rockwool Fondens Forskningsenhed *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A Measurement Based on Questionnaire Surveys*, hvor cand.polit. Søren Pedersen som den første fremlagde en oversigt over strukturerne i denne del af den ikke-deklarerede økonomi og dens omfang i de fem lande omkring årtusindskiftet. I 2004-08 fortsatte Forskningsenheden undersøgelserne i Tyskland, og i dette arbejdspapir fremlægger professor og økonomisk vismand Lars P. Feld fra Albert-Ludwigs-Universitetet i Freiburg og cand.polit. Claus Larsen fra Rockwool Fondens Forskningsenhed resultaterne.

Den tyske del af Pedersen (2003) blev fulgt op af Feld og Larsen (2005a,b), hvor Søren Pedersen deltog i projektets tidlige faser. Her blev data fra 2001 suppleret med data fra 2004, og resultaterne blev i 2006 sammenfattet til et kapitel i *Jahrbuch Schattenwirtschaft 2006/2007* redigeret af Friedrich Schneider og Dominik H. Enste. I Feld og Larsen (2008) blev der i et nyhedsbrev tilføjet yderligere to år, nemlig 2005 og 2006. Feld og Larsen (2011 og 2012) er engelsksprogede udgivelser på Springer-Verlag og indeholder resultater til og med hhv. 2008 og 2007. Nær-

værende arbejdspapir, der også udkommer på tysk, bliver fremlagt samtidig med Feld og Larsen (2012).

Ud over at skabe en tidsserie med udgangspunkt i data fra 2001 som supplement til Forskningsenhedens tilsvarende danske undersøgelser, har formålet været gennem samarbejdet med professor Feld at bygge videre på Søren Pedersens analyser og se nærmere på forholdet mellem på den ene side kontrol og straf, skatter og sociale normer og på den anden side deltagelse i sort arbejde. Professor Feld har i sin forskning gennem mange år beskæftiget sig netop med spørgsmålet om forhold, der kan have betydning for omfanget af bl.a. sort arbejde, og det har der været gode muligheder for at se nærmere på i perioden, der både har budt på en skatte- og en arbejdsmarkedsreform samt indførelsen af en særlig lov mod sort arbejde, højere straffe og ikke mindst en øget kontrolindsats.

Jeg vil gerne takke det tyske finansministerium for at have finansieret dataindsamlingen i 2005 og Rockwool Fonden for at have finansieret den øvrige dataindsamling og hele det omfattende projekt om sort arbejde, som de tyske undersøgelser og udgivelserne om dem er en del af. Specielt vil jeg takke Rockwool Fondens bestyrelsesformand Tom Kähler og dens direktør Elin Schmidt for en altid stor og usvækket interesse for Forskningsenhedens arbejde – også ved tilblivelsen af denne udgivelse og for projektet som helhed.

Spørgsmålene indgik i de omnibusundersøgelser, TNS Infratest Sozialforschung, der er et privat analysebureau med stor erfaring i dataindsamling til samfundsvidenskabelig forskning, løbende gennemfører. I den forbindelse kunne Claus Larsen og Lars P. Feld trække på uvurderlig hjælp og ekspertise fra Gabriele Fischer, Arnold Riedmann og Harald Bielski.

En særlig tak også til Bent Jensen, formidlingschef i Rockwool Fondens Forskningsenhed, og til Forskningsenhedens sekretær Mai-britt Sejborg, til cand.polit. Mark Gervasini Nielsen og cand.polit. og ph.d.-studerende Peer Skov, der som studentermedarbejdere på projektet har ydet professionel forskningsassistance, samt naturligvis til de to forfattere, der med denne og de øvrige udgivelser i 2011 og 2012 sammenfatter og sætter et i hvert fald foreløbigt punktum for Forskningsenhedens undersøgelser af sort arbejde i Tyskland.

I dette forskningsprojekt har Rockwool Fondens Forskningsenhed naturligvis opretholdt fuldstændig videnskabelig uafhængighed af såvel det tyske finansministerium og TNS Infratest Sozialforschung som af Rockwool Fonden.

Torben Tranæs

København, maj 2012

1. Indledning

Sort arbejde er dels en form for skattesnyd, dels en omgåelse af reglerne om registrering hos myndighederne. Uden skatter og bureaukrati ville det derfor ikke give mening at tale om sort arbejde.

Hverken skat eller bureaukrati er nye fænomener, men begge dele har udviklet sig til meget betydelige og komplicerede størrelser i den moderne, skattefinansierede velfærdsstat, der i forskellige udformninger er den dominerende samfundsmodel i EU-landene.

Fælles for alle skatter i et moderne demokratisk samfund er, at det er de folkevalgte politikere, der udskriver dem. De forskellige skatter og afgifter går i velfærdsstatens fælles kasse – eller kasser, afhængigt af hvordan man har valgt at organisere det – der så betaler for de opgaver, som politikerne på samfundets vegne pålægger den offentlige sektor i bred forstand.

Skatter er obligatoriske ydelser, som fællesskabet pålægger den enkelte borger, uden at han eller hun i første omgang får en direkte modydelse. I skattegrebet indgår tvungne bidrag til sociale ordninger og afgifter; og i en lidt bredere definition også bøder.

I Tyskland har det i mange år været sådan, at mere end en tredjedel af værditilvæksten fra den samlede produktion i samfundet (bruttonationalproduktet) er blevet opkrævet i indkomst- og selskabsskat, sociale bidrag og afgifter mv. Det er lidt over OECD-gennemsnittet. Det fremgår af OECD's *Revenue Statistics 1965-2010: 2011 Edition* (OECD 2011).

Før i tiden var størstedelen af befolkningen underlagt en lille herskende klasse og kirken, der med magt kunne inddrive skatter og afgifter, men i dag kunne man jo demokratisk vedtage at afskaffe indkomstskatter, sociale bidrag, afgifter osv. Det sker alligevel ikke, så der er altså politisk og folkelig opbakning til, at det offentlige på den måde disponerer over en betydelig del af den indkomst, der bliver skabt i samfundet.

Men som forekomsten af sort arbejde illustrerer, er der tilfælde, hvor opbakningen svigter, og man undlader at indberette og betale skat mv. efter reglerne. Der er andre former for unddragelse, ligesom der er eksempler på, at nogen modtager ydelser, de ikke er berettiget til. Vi har stillet spørgsmål for at se, i hvilken grad disse forskellige forhold bryder med de gældende normer, men ellers handler dette arbejdsrapport om sort arbejde, mens vi lader resten ligge.

Inden vi går over til en systematisk gennemgang af resultaterne af de i alt 14 interviewrunder og næsten 15.500 interviews i perioden 2001-2008, vil vi i *kapitel 2* kort ridse udviklingen i skattetryk og skattepolitik i perioden op og omtale andre politiske initiativer af mulig betydning for omfanget af sort arbejde.

Kapitel 3 indeholder en definition af sort arbejde, som det måles her, og en beskrivelse af målemetoden, mens *kapitel 4* indeholder overordnede skøn over det sorte arbejdes samlede omfang bl.a. målt i forhold til bruttonationalproduktet (BNP).

Så følger i *kapitlerne 5-9* delresultater med fokus først på andelen af befolkningen, der arbejder sort, så på tid brugt på sort arbejde og timebetalingen for det, sort arbejde i hhv. de nye og gamle forbundslande og endelig de mest almindelige former for sort arbejde.

I *kapitlerne 10-12* bliver fokus flyttet fra det kvantitative til det, man kan kalde mere kvalitative forhold, dvs. faktorer som ikke umiddelbart kan observeres. Sort arbejde kan ganske vist også være svært at observere, fordi deltagerne ikke skilter med det og ligefrem prøver at skjule det, men i princippet er aktiviteterne observerbare. Det samme er, hvem der udfører dem, hvor meget de arbejder, hvad de får for det, hvor de gør det, og hvad de laver.

Derimod kan man ikke umiddelbart observere, hvad der driver dem, og hvad der holder andre tilbage. Derfor handler *kapitel 10* om den enkeltes subjektive opfattelse af kontrol og straf, altså den oplevede risiko for opdagelse, hvis man arbejder sort, og den forventede straf for det, *kapitel 11* handler om oplevelsen af skatternes højde og *kapitel 12* om skattemoral og andre sociale normer.

Resultatet bliver dermed dels en tidsserie med udgangspunkt i data fra 2001, der beskriver forskellige aspekter af det sorte arbejdes omfang og struktur, dels et forsøg på at se nærmere på forholdet mellem på den ene side kontrol og straf, skatter og sociale normer og på den anden side deltagelse i sort arbejde. Der har været gode muligheder for at se nærmere på forhold, der kan have betydning for omfanget af bl.a. sort arbejde, i perioden, der både har budt på en skatte- og en arbejdsmarkedsreform, indførelsen af en særlig lov mod sort arbejde, strengere straffe og i høj grad også en øget kontrolindsats.

Disse initiativer, som desuden har haft betydelig mediebevågenhed, omtaler vi som nævnt kort i næste kapitel, inden vi i kapitlerne 3-12 først afgrænser, hvad det er, vi undersøger, og dernæst gennemgår resultaterne af undersøgelserne.

Vi sammenfatter resultaterne i *kapitel 13*.

2. Politiske initiativer i de senere år af mulig betydning for omfanget af sort arbejde

I dette kapitel vil vi meget kort nævne nogle vigtige politiske tiltag i perioden, der isoleret set kan tænkes at have haft betydning for forekomsten af sort arbejde i Tyskland. Omtalen er ikke tænkt som andet og mere end en henledning af læserens opmærksomhed på disse ting som baggrundsinformation til læsningen af de følgende kapitler.

Forbundsrådet godkendte i 2000 den skattereform, som Forbundsdagen havde vedtaget med virkning fra den 1. januar 2001. Den politiske begrundelse for reformen var, at man ville sætte gang i økonomien og øge beskæftigelsen gennem skattelettelser. Reformen reducerede såvel skatten på arbejdsindkomst som erhvervsbeskatningen. I forbindelse med sort arbejde, som vi afgrænser begrebet i næste kapitel, er det i første omgang udviklingen i beskatningen af arbejdsindkomst, der er interessant. Naturligvis er alle skatteændringer interessante i det omfang, de påvirker den økonomiske aktivitet i samfundet, der igen kan tænkes at påvirke sort arbejde, men det er i første omgang personbeskatningen, der afgør, hvad den enkelte får ud af at arbejde en ekstra time – hhv. med og uden skat mv.

Nedsættelsen af personbeskatningen betød, at den laveste marginalskat blev sat gradvist ned fra 22,9 procent i 2000 til 19,9 procent i 2001, 17 procent i 2003 og endelig til 15 procent i 2005. Den højeste sats blev sat ned fra 51 procent i 2000 til 48,5 procent i 2001, 47 procent i 2003 og 42 procent i 2005. I hver af de tre faser blev personfradraget desuden hævet. Ser man på de enkelte indkomstgrupper, oplevede alle at få nedsat såvel gennemsnitsskatten som skatten af den sidst tjente euro (i begyndelsen D-Mark), dvs. marginalskatten, men det var de højeste indkomster, der oplevede den største skattelettelse, efterhånden som reformens tre faser blev gennemført.

En anden vigtig reform var udvidelsen af Minijob-ordningen (geringfügige Beschäftigung) 1. april 2003. Beløbsgrænsen for et Minijob steg fra 325 til 400 euro pr. måned, og en tidligere gældende overgrænse på maksimalt 15 timers arbejde pr. uge faldt væk.

Ved Minijob betaler lønmodtageren som udgangspunkt ikke skat eller sociale bidrag, mens arbejdsgiver som udgangspunkt indbetaler skat og sociale bidrag svarende til godt 30 procent af lønnen, dog kun omkring det halve hvis udbyderen af jobbet er privat. De sociale bidrag til forskellige kasser udgør den helt overvejende del, og som en administrativ lettelse, der skulle gøre det mere attraktivt (mindre besværligt) for virksomheder såvel som private at udbyde Minijob, blev der oprettet en Minijob-Zentrale, der samler alle indbetalinger, der før skulle indbetales til

forskellige kasser alt efter formål. Bidragene er siden reformen i 2003 steget med 20-25 procent.

Samtidig indførte man de såkaldte Midijob (Gleitzonen-Jobs) for job med en månedlig indtægt i intervallet 401-800 euro, hvor skat og sociale bidrag steg gradvist op til de 800 euro.

Begrundelsen for at øge mulighederne for geringfugtige Beschäftigung var ligesom i forbindelse med skattereformen at øge beskæftigelsen. Minijob-reformen og Midijobbene skulle lette adgangen til og fleksibiliteten på arbejdsmarkedet. Desuden var det et mål ved begge reformer at nedbringe incitamentet til at snyde i skat, herunder til at arbejde sort.

Kilder til denne gennemgang har været Bundesagentur für Arbeit (2004), Bundesknappschat Minijob-Zentrale (2005a,b), Bundesministerium für Gesundheit und Sociale Sicherung (2005), det danske skatteministerium (2005), Deutsche Rentenversicherung Bund (2009) samt Deutsche Rentenversicherung Knappschaft-Bahn-See (2012).

Vi har hidtil mest talt om den direkte beskatning i form af indkomstskat og bidrag til sociale ordninger, men den indirekte beskatning i form af moms og andre afgifter på den enkeltes forbrug er naturligvis også en vigtig del af den samlede beskatning, og netop momsen blev forhøjet fra 16 til 19 procent pr. 1. januar 2007. Denne momsforhøjelse er et vigtigt skatte- og afgiftspolitisk initiativ i den periode, vi dækker, der som udgangspunkt må formodes at have den modsatte effekt af de to nævnte reformer, når det gælder sort arbejde.

Ifølge den tidligere nævnte OECD-publikation (OECD 2011) faldt det samlede skattetryk forstået som summen af alle direkte og indirekte skatter og afgifter og sociale bidrag i Tyskland fra 37,5 procent af BNP i 2000 til 35,0 procent i 2005. Derefter er der igen sket en stigning. Det senest offentliggjorte tal, som dog er foreløbigt, er 36,3 procent i 2010 mod hhv. 37,3 procent i 2009 og 36,4 procent i 2008.

For at fuldende billedet skal sidst, men ikke mindst, nævnes afskrækkelse og holdningsbearbejdelse, som også har været meget synlige midler i kampen mod sort arbejde.

Straf og kontrol er traditionelt de vigtigste instrumenter i kampen mod sort arbejde og skatteunddragelse i det hele taget i Tyskland, og da den såkaldte *Schwarzarbeitsgesetz* (Lov mod sort arbejde) blev vedtaget i 2004, var formålet at mindske sort arbejde netop gennem øget kontrol og højere straf. (*Schwarzarbeitsgesetz: Gesetz zur Intensivierung der Bekämpfung der Schwarzarbeit und damit zusammenhängender Steuerhinterziehung*, SchwarzArbG, Bundesrats-Drucksache 155/04a.) Loven definerer også for første gang juridisk, hvad sort arbejde er.

Loven skærper bøderne for unddragelse, men hovedafskrækkelsesmidlet er fortsat kontrolindsatsen, der skærpes yderligere i forhold til den skærpelse, der var sket i årene forud, hvor der mellem 1998 og 2002 var sket en kraftig forøgelse af beemandingen i skattekontrollen.

Man har samtidig gjort meget for at gøre indsatsen synlig bl.a. gennem medier-

ne både for at afskrække og for at søge at påvirke befolkningens holdning til skatteunddragelse for på den måde at nedbringe omfanget af sort arbejde.

Alt i alt er der således sket meget i perioden, der giver muligheder for at se nærmere på forhold, der kan have betydning for omfanget af sort arbejde. I de resterende kapitler følger efter en definition af undersøgelsesobjektet resultaterne af interviewundersøgelserne.

Først dog et forbehold: Det skal understreges, at vi ikke vil være i stand til at påvise egentlige årsagssammenhænge. Vi vil kun være i stand til at se, hvordan det sorte arbejde varierer i forhold til variable, som der er en formodning om kan påvirke dets udbredelse.

Der foregår også en diskussion om, hvorvidt øget kontrol og straf og andre tiltag udelukkende kan have en dæmpende effekt på sort arbejde, hvis der er en effekt. Det har været fremme, at det kan have den modsatte effekt i form af en trodsreaktion, hvis man strammer grebet unødigt i forhold til, hvad befolkningen finder rimeligt alt andet lige. Alt andet lige bl.a. i forhold til, at det offentlige er til for borgerne, og at betaling af skatter, sociale bidrag og afgifter sker for at løse fælles opgaver, som politikerne er valgt til at beslutte, og den offentlige forvaltning er (an)sat til at føre ud i livet.

Som nævnt i kapitel 1 kunne man jo i dag demokratisk vedtage at afskaffe indkomstskatter, sociale bidrag, afgifter osv. Det sker alligevel ikke, så der er altså politisk og folkelig opbakning til, at det offentlige på den måde disponerer over en betydelig del af den indkomst, der bliver skabt i samfundet, men administration, inddrivelse og modydelser skal have en udformning, som gør, at befolkningen føler, at den aftale eller sociale kontrakt, man kan sige, der foreligger, bliver overholdt. Ellers kan opbakningen svigte, så man som modtræk føler sig berettiget til at vurdere, om en given regel skal gælde for en selv – en såkaldt refleksiv holdning til tingene.

Endelig så er der jo også det aspekt, at en del sort arbejde – ud over at være til gensidig økonomisk og praktisk fordel for de implicerede – også kan have et socialt islæt. Det kan være en del af den måde, man omgås venner, familie, bekendte og kolleger på. I det tilfælde kan nok så meget kontrol og appeller til folks bedre jeg også tænkes at have begrænset effekt.

Dette arbejdsnotat skal primært præsentere undersøgelseernes hovedresultater i form af svarfordelinger på de mange spørgsmål, der er stillet, og en afsøgning af mulige korrelationer – dvs. samvariation – mellem deltagelse i sort arbejde og forskellige variable, der kan tænkes at forklare deltagelse eller ikke-deltagelse. Disse mulige forklarende variable er dels kvantitative socio-demografiske variable som køn, alder, civilstand, stilling osv., dels kvalitative variable, hvor sidstnævnte er dannet på baggrund af de interviewedes svar på spørgsmål om deres oplevelse af afskrækkelseseffekter og marginalskat og deres holdning til sort arbejde og andre lov- og regelbrud.

3. Hvad er sort arbejde – og hvordan måles det?

I den periode, vi ser på i denne bog, er der gennemført en skattereform med skat-tenedsættelser, en arbejdsmarkedsreform med en udvidelse af Minijob-ordningen og en øget indsats mod Schwarzarbeit med mere myndighedskontrol for at øge den registrerede, beskattede arbejdsindsats på bekostning af gør det selv-arbejde og sort arbejde. Dertil kommer en momsforhøjelse fra 16 til 19 procent 1. januar 2007, som også kan have haft indflydelse på fordelingen mellem registreret og ikke-registreret arbejde, men i så fald formodentlig med modsat fortegn.

Ændringerne er blandt andet sket ud fra den betragtning, at skatternes og de sociale bidrags størrelse og sammensætning påvirker arbejdsudbuddet og viljen til at selvangive korrekt. Det kan ske på flere måder.

Skatter og sociale bidrag kan få nogen til at arbejde mindre, end de ellers ville have gjort, fordi de synes, at der bliver for lidt tilbage til dem selv af betalingen for en ekstra times indsats.

Nogle vælger måske slet ikke at arbejde, mens andre arbejder på deltid i stedet for på fuldtid, fordi de sætter værdien af mere fritid højere end det, de får ud af en ekstra times arbejde. Det kan også være, at man siger nej tak til overarbejde eller fravælger en karriere med en højere, men også mere krævende stilling, hvis man synes, at skattevæsenet slår for hårdt ned på de sidst tjente euro.

En mulighed er, at man i stedet for at bruge flere timer på job bruger flere timer derhjemme på husholdningsarbejde og gør det selv-arbejde som fx opførelse af en ny carport eller opsætning af et nyt køkken i stedet for at betale andre og måske mere kvalificerede for at gøre det. Analyser fra Rockwool Fondens Forskningsenhed af udbredelsen af gør det selv-arbejde med reparation og vedligeholdelse og forbedring af boligen har vist, at det i Tyskland i 2001 svarede til 0,9 procent af bruttonationalproduktet eller omregnet omkring 2,8 fuldtidsjob pr. 1.000 indbyggere. Gør det selv-arbejdet vil vi ikke komme nærmere ind på her.

I stedet for at bruge mindre tid på betalt arbejde og mere på fritidsaktiviteter kan man forsøge at opretholde en given indkomst, men uden helt at betale de skatter og sociale bidrag, som man skulle. I det følgende bruger vi skat synonymt med skat og sociale bidrag.

Direkte konfronteret med skatten: den lovlige måde at nedbringe den på

Direkte stillet overfor skatterne reagerer vi på to måder: en lovlig og en ulovlig.

Den første – den *lovlige* – består i, at den enkelte borger søger at udnytte den gældende skattelovgivning maksimalt. Man indkredser med andre ord så mange skattefradrag som muligt og udnytter disse efter bedste evne for at nedbringe sin

indkomstskat. Det vil så igen oftest sige, efter hvor langt pengepungen rækker. Særlige fradragsmuligheder udnyttes således erfaringsmæssigt mest af de velstillede borgere.

Direkte konfronteret med skatten: den ulovlige måde

De ulovlige reaktioner på skatterne finder vi i skatteunddragelsen – skattesnydet – herunder den aktivitet, der er emnet for denne bog: *det sorte arbejde*.

Det traditionelle skattesnyd har vi fx, når en handlende ikke opgiver hele sit salg af varer til skattevæsenet. Det kan være den lille købmand, der ”glemmer” at slå noget af dagens salg ind på kasseapparatet for at mindske sine skatte- og moms-betalinger.

Et andet eksempel på traditionelt skattesnyd kan være lønmodtageren, der med vilje giver fejlagtige oplysninger for at få fradrag, han eller hun ikke er berettiget til. Nogen ”glemmer” måske også at oplyse om de skattepligtige frynsegoder, de får på deres arbejde. Et fjerde eksempel kunne være en privat sommerhusudlejer, der lejer et sommerhus ud til normal markedspris, men uden at opgive indtægten til skattevæsenet.

Endelig er der så også tale om et tilfælde af skattesnyd, når vi arbejder ”sort” eller er på ”måneskinsarbejde”.

Men hvad forstår vi egentlig ved sort arbejde?

Definition af det sorte arbejde

Lad os først kigge på et eksempel for at indkredse, hvad ”sort arbejde” er, inden vi i de næste kapitler går over til at beskrive tyskernes sorte dagligdag.

I vores eksempel har vi en husejer, der skal have udført en reparation på sin villa og derfor kontakter en lokal tømrer. Når husejeren så spørger tømreren, hvad arbejdet kommer til at koste, kan et spørgsmål, om det skal være med eller uden regning, dukke op.

Bliver de enige om, at arbejdet skal udføres uden regning – det vil sige, uden at tømreren kommer til at opgive det til skattevæsenet – er der tale om det, vi kalder sort arbejde.

Håndværkeren undgår at betale skat og moms af indtægter fra arbejdet, og kunden får del i denne ”gevinst” gennem en lavere pris, ofte ved at momsen er udeladt af kravet fra håndværkeren. Begge parter er fuldt bevidste om, at de snyder skattevæsenet for at hente samfundets del af regningen hjem i form af skat og moms.

Denne *fælles* viden om snyderiet adskiller dette eksempel fra eksemplet med den handlende ovenfor, hvor det kun var skattesnyderen selv, der vidste besked om skatteunddragelsen. Og jo højere skatterne og afgifterne bliver i samfundet, jo større bliver afstanden mellem prisen på det beskattede og momsbelagte arbejde og prisen på det sorte. Og jo mere tiltrækkende bliver det sorte arbejde, alt andet lige, fordi gevinsten ved det bliver større både for den, der får arbejdet udført, og

for den, der udfører det. Hvor stor besparelsen bliver, afhænger naturligvis også af udbud og efterspørgsel.

For en person, der før skattereformen havde en marginalbeskatning på fx 50 procent, ville en euro tjent ved sort arbejde være lige så meget værd som to normalt beskattede euro tjent ved almindeligt overarbejde. Dertil kommer for de lavere indkomstgrupper, at sorte ekstraindkomster ikke påvirker størrelsen af de overførselsindkomster, man eventuelt får fra det offentlige. Men beregningen kan føres videre end det. Hvis man forestiller sig et eksempel, for nemheds skyld stadig med en marginalsattesats på 50 procent, hvor den, der arbejder sort, i stedet skal tjene 100 euro netto efter skat og moms, så skal køber faktisk tjene 500 beskattede euro for at få råd til at betale den ønskede pris, som er 250 euro. De 500 euro fratrækkes 50 procent til skat (og herunder altså også sociale bidrag) hos køber. Så er der 250 euro tilbage. Dem får sælger, der først betaler rundt regnet 20 procent i moms. Det er 50 euro, hvorefter der er 200 euro tilbage, som han eller hun giver halvdelen af til skattevæsenet.

Det er dog ikke *alene* udsigten til at slippe for at betale skat og moms, der er årsag til sort arbejde. I de tilfælde, hvor venner og bekendte på skift arbejder for hinanden, og hvor der ikke nødvendigvis er kontanter involveret, kan det sociale aspekt være lige så vigtigt som det økonomiske – eller vigtigere.

Det kan også handle om marginaliserede grupper, fx indvandret ufaglært arbejdskraft, der kan have svært ved at få beskattet arbejde på almindelige vilkår, og som så af nød tager det sorte arbejde: De har ikke andre valg. Endelig kan det også forekomme, at en arbejdsgiver kun ønsker at købe arbejdskraft sort, da dette er billigere end beskattet arbejde, bl.a. fordi arbejdsgiveren undgår at betale bidrag til sociale ordninger. Den sorte arbejdskraft kan også afskediges fra den ene dag til den anden og repræsenterer derfor en mere fleksibel del af arbejdsstyrken.

På denne måde dækker begrebet over mange forskellige typer af arbejdssituationer, mange forskellige sociale situationer og fremstillingen af mange forskellige ydelser.

De fleste har da sikkert også en relation til det sorte arbejde: Enten kender man nogen, som har købt eller arbejdet sort, eller også har man selv gjort det. I et eller andet omfang er sort arbejde en del af dagligdagen, og holdningen til fænomenet afhænger i betydelig grad af, hvem der gør det og for hvem.

I mere formelle termer definerer vi sort arbejde som produktive – og i sig selv lovlige – økonomiske aktiviteter, der burde beskattes, men som ikke bliver det, fordi køber og sælger er enige om ikke at fortælle myndighederne om dem.

Vi definerer altså sort arbejde som et specifikt delelement af den samlede skyggeøkonomi, hvor begge parter er bevidste om – og har en økonomisk fordel af – at holde skattevæsenet og andre relevante myndigheder udenfor. De deler så at sige sparet skat og moms mv. i porten. Ensidedig unddragelse og

illegale aktiviteter som salg af narkotika eller rufferi indgår ikke.

Selvom vi bruger begrebet sort *arbejde*, så omfatter definitionen både egentligt arbejde, fx når bilmekanikeren ordner en karburator uden regning, og handler, som når landmanden sælger en gris i stalddøren uden regning. Det vil sige, at sort arbejde her bruges som fællesbetegnelse for sorte *aktiviteter*.

Betalingen kan enten foregå kontant, som i eksemplerne ovenfor, eller ved en byttehandel, som når blikkenslageren klarer malerens sanitet i det nye badeværelse, mod at maleren giver blikkenslagerens stuer en omgang modehvid.

Med andre ord er nogle *vennetjenester* også omfattet af begrebet.

Forskning i det sorte arbejde

Nu er sort arbejde, som selve betegnelsen på denne aktivitet antyder, noget, der foregår i det skjulte. Den, der arbejder sort, vil netop ikke have, at det kommer frem, at han eller hun arbejder sort. Skattevæsenet kunne slå til, og det ville give en bøde og i særligt grove tilfælde fængsel. Samtidig skulle der så selvfølgelig også lignede skatter på de indtægter, der er fremkommet ved det sorte arbejde.

Hvordan kan det så være, at vi i de næste kapitler kan møde detaljerede tal for omfanget af det sorte arbejde i Tyskland, belyst ud fra forskellige temaer og variationer?

Ja, man kan faktisk kontakte en repræsentativ stikprøve i befolkningen, og mellem de spørgsmål, man i øvrigt stiller, kan man også spørge, om respondenter er aktiv på det sorte arbejdsmarked. Ved ”man” refereres i dette tilfælde til TNS Infratest Sozialforschung, som har gennemført interviewene. Spørgsmålene om sort arbejde har været stillet et antal gange i TNS Infratest Sozialforschungs standardomnibusundersøgelser, der gennemføres to gange om måneden.

Interviewerne kan troværdigt garantere interviewpersonerne, at deres svar vil blive behandlet fortroligt og anonymt, og at de aldrig vil komme nogen myndighed i hænde. Dét stoler man i meget vidt omfang på, og andelen af nægttere – det vil sige interviewede personer, der ikke vil være med i det hele taget, eller som ikke vil svare på spørgsmål om deres sorte aktiviteter – og usikkerheden i øvrigt, er efter alt at dømme lige så lav som i de tilsvarende omnibusundersøgelser, hvor spørgsmålene om sort arbejde ikke er med.

Spørger man på denne måde, viser det sig, at interviewerne kan få nogle ret åbenhjertige svar. Helt åbenhjertige svar får man selvfølgelig ikke altid. Nogle skammer sig måske over, at de har arbejdet sort. Eller de stoler alligevel ikke på, at deres svar vil blive behandlet fortroligt.

Og selvom de har svaret bekræftende på spørgsmålet, om de har udført sort arbejde, er det ikke sikkert, at man får oplyst hele omfanget.

Noget kan være glemt, eller det kan være, at interviewpersonen ikke har lyst til

at gengive hele omfanget. Dertil kommer, at der i enhver interviewundersøgelse vil være et vist bortfald – det er ikke alle udtrukne til undersøgelsen, man får fat i, eller som vil være med.

Endelig kan man heller ikke se bort fra betydningen af den såkaldte ”interviewereffekt”. Dvs. det forhold, at de forskellige interviewere selv kunne komme til at påvirke svarpersonernes oplysninger gennem deres egne forventninger og holdninger eller deres måde at stille spørgsmålene på. Forskerne må derfor hele tiden følge deres undersøgelser tæt og kvalitetsteste data og udvikle nye metoder til at forbedre sikkerheden ved målingerne.

4. Omfanget af sort arbejde i Tyskland efter årtusindskiftet

Et centralt spørgsmål ved vurderingen af det sorte arbejdes betydning er, hvor stor en andel af samfundets samlede produktion det udgør. Et andet centralt spørgsmål er, i hvilken retning udviklingen går.

Samfundets produktion opgøres i nationalregnskabet, hvor bruttonationalproduktet (BNP) er et mål for den værditilvækst, der bliver skabt. BNP beregnes som forskellen mellem værdien af det, der bliver produceret, og værdien af det, der bliver brugt til at producere det.

Spørgsmålene bliver da:

Hvor meget udgør sort arbejde i forhold til BNP?

Er andelen uændret, faldende eller stigende?

Som omtalt i kapitel 2 er der siden årtusindskiftet gennemført en skattereform, en arbejdsmarkedsreform og en øget kontrol- og oplysningsindsats mod sort arbejde for at øge den registrerede, beskattede arbejdsindsats og nedbringe omfanget af sort arbejde.

En faldende tendens i det sorte arbejdes omfang i perioden vil kunne tages som et tegn på, at problemet er blevet mindre, og måske som følge af disse initiativer. Men sikker kan man ikke være. Måske er det tilfældigheder, måske udvikler det sorte arbejde sig mere eller mindre systematisk med eller modsat den økonomiske udvikling i samfundet i øvrigt, måske spiller andre forhold ind. Omvendt vil en uændret eller stigende tendens måske afspejle nogle forhold, som samfundet, dvs. i første omgang politikerne, bliver nødt til at forholde sig til.

Sort arbejde i forhold til BNP

I figur 4.1 viser vi resultaterne af to forskellige beregninger af sort arbejde i forhold til BNP:

Alternativ 1: Antal timer, der er arbejdet sort, i procent af antal registrerede arbejdstimer i den formelle økonomi.

Alternativ 2: Den faktiske betaling for sort arbejde i procent af BNP i markedspriser.

Beregningerne er vist i appendikstabel 1 og 3.

Alternativ 1 er et skøn over det sorte arbejdes *reale* omfang målt på, hvor man-

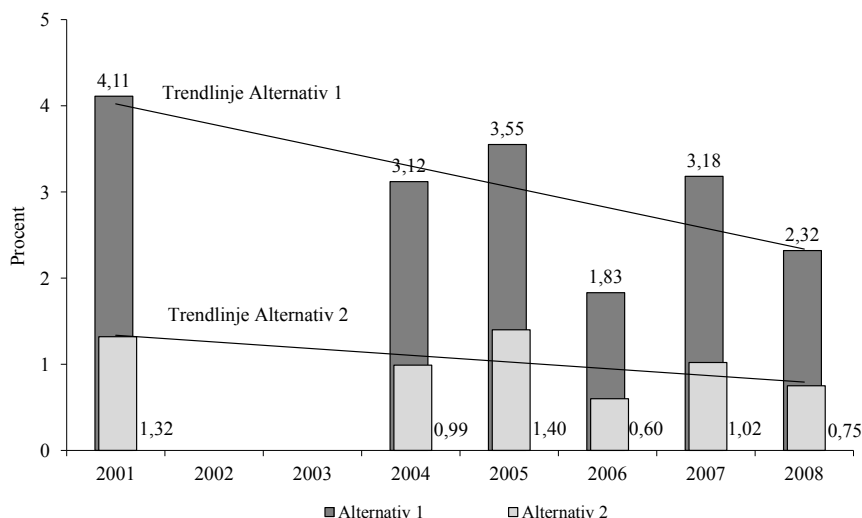
ge timer der bliver arbejdet sort, sammenlignet med det antal timer, der bliver arbejdet i den formelle økonomi. Dette skøn bruger vi til at sætte beløb på, hvad de sorte arbejdstimer kunne være værd, hvis der var tale om almindeligt, beskattet arbejde. Denne omregning giver et bruttobeløb, som der i givet fald ville skulle betales skat og sociale bidrag af.

Alternativ 2 er et skøn over det sorte arbejdes *nominelle* omfang, dvs. hvad der faktisk er betalt for det, og beløbet er et nettobeløb, som er til disposition til forbrug eller opsparing. Vi antager, at den, der arbejder sort, ikke har nogen udgifter i forbindelse med arbejdet, som skal dækkes af lønnen.

Begge beregninger beskriver således med et enkelt tal, hvordan omfanget af sort arbejde har udviklet sig i Tyskland ifølge Rockwool Fondens Forskningsenheds interviewundersøgelser i 2001 og 2004-08. Der blev ikke gennemført nogen undersøgelser i 2002 eller 2003.

Man skal være opmærksom på, at begge skøn er minimumsskøn, sådan som det uundgåeligt vil være, når skønnene bygger på interviewundersøgelser. Af forskelli-

Figur 4.1. Sort arbejde i forhold til BNP, Tyskland, 2001 og 2004-08. 2 alternativer.

Anmærkninger: *Alternativ 1*: Antal arbejdstimer i den sorte sektor i procent af antal arbejdstimer i den formelle økonomi. Da sammenligningen er med det officielle arbejdsmarked, er aldersgruppen 18-66 år. *Alternativ 2*: Antal arbejdstimer i den sorte sektor ganget med den gennemsnitlige sorte timeløn i procent af BNP i markedspriser. 18-74 år. Tallene for bruttonationalproduktets og befolkningens størrelse er hentet på Eurostats hjemmeside. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. Beregningerne er vist i appendikstabel 1 og 3. Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

ge grunde er det ikke alle, der vil indrømme, at de har arbejdet sort, andre underdriver måske, og nogle kan simpelthen ikke huske, hvor mange timer de har gjort det.

Som beskrevet i anmærkningerne til figur 4.1, er der tale om simple procentberegninger. Alternativ 1 er beregnet som det antal timer, der er arbejdet sort, i forhold til antallet af arbejdstimer i den formelle økonomi. Begge dele ifølge interviewpersonernes egne oplysninger. Beregningen er foretaget på den måde, at såvel antallet af arbejdstimer i skyggeøkonomien som antallet af arbejdstimer i den formelle økonomi er delt ud på alle de adspurgte, så man får et gennemsnit for hele befolkningen i alderen 18-66 år, uanset om de har arbejdet sort eller ej, og uanset om de har haft registreret arbejde eller ej.

Da sammenligningen i Alternativ 1 er med det formelle arbejdsmarked, ser vi her på aldersgruppen 18-66 år. I Alternativ 2 og i alle andre beregninger, tabeller og figurer er aldersgruppen 18-74 år, medmindre andet er nævnt.

I Alternativ 2 har vi brugt interviewpersonernes oplysninger om det antal timer, de har arbejdet sort, og den betaling, de har fået for det, til at beregne, hvor meget det svarer til i euro i løbet af et helt år, når man regner op til hele befolkningen. Det beløb har vi så sat i forhold til BNP i markedspriser.

Fordi stikprøverne til undersøgelserne er udtrukket, så de er repræsentative for husstandssammensætningen i Tyskland, har vi brugt vægte, så de i stedet afspejler befolkningens sammensætning mht. køn og alder og andre karakteristika. Det betyder, at svarene – her og i bogen i øvrigt – fra de personer, der er ”for mange” af, får en vægt, der er mindre end 1, mens svarene fra de personer, der forholds-mæssigt er for få af, når man sammenligner med hele befolkningen, får en vægt, der er større end 1.

Omfanget af sort arbejde

Alternativ 2 giver en mindre andel af BNP end Alternativ 1, fordi Alternativ 2 er beregnet ud fra de faktisk betalte priser og lønninger for sort arbejde, mens Alternativ 1 svarer til at beregne sort arbejdes værdi på baggrund af de højere priser og lønninger, der gælder på det formelle marked (”markedsprisen”).

De faktisk betalte priser er lavere end ”markedsprisen”, for det første, fordi det er nettobeløb, som der ikke betales skat eller sociale bidrag af, mens omregningen til det formelle markeds priser og lønninger giver bruttobeløb, som der ville skulle betales skat og sociale bidrag af.

For det andet er det ikke *alene* udsigten til at slippe for at betale skat og moms, der er årsag til sort arbejde. Tit arbejder man for venner og bekendte, og ofte arbejder man på skift for hinanden, uden at der nødvendigvis er kontanter involveret, og det sociale aspekt kan være lige så vigtigt som det økonomiske – eller vigtigere.

Når man i stedet for penge har fået en modydelse til gengæld, har vi spurgt, hvad man skulle have haft i timen, hvis man skulle have haft penge for det. Det kan tænkes, at betalingen er lavere, når det er for venner og bekendte, end hvis man arbejdede

for nogen, man ikke kendte så godt. Om det er tilfældet, vender vi tilbage til senere.

Desuden, for det tredje, så arbejder mange sort med noget, som de enten ikke er uddannet til, eller som de ikke arbejder med til daglig. De kan derfor heller ikke kræve den samme betaling som en fagmand, og selv i de tilfælde, hvor arbejdet faktisk udføres af en fagmand, så er der ikke nogen garanti på sort arbejde, og det kan ligeledes nedsætte dets værdi for køberen.

Vi har sat ”markedsprisen” i Alternativ 1 i gåseøjne, fordi der jo er tale om en tænkt situation. Vi antager for eksperimentets skyld, at alt sort arbejde bliver til registreret, beskattet arbejde. Vi antager også, at 1 times sort arbejde i gennemsnit er lige så produktiv, dvs. lige så meget værd, som 1 times registreret, beskattet arbejde. På den måde kan tallene i de mørke søjler i figur 4.1 bruges til et skøn over, hvad det sorte arbejde ville være værd, hvis timerne i stedet blev lagt på det regulerede marked til de priser, der gælder der, altså til ”markedspris”.

Hvad angår antagelsen om samme produktivitet i skyggeøkonomien som i den formelle økonomi har vi ganske vist lige nævnt, at det kan trække effektiviteten ned, hvis det er ikke-fagmænd, der laver det sorte arbejde. På den anden side må man gå ud fra, at det øger effektiviteten både for fagmænd og ikke-fagmænd, hvis de laver det sorte arbejde i deres fritid eller i forlængelse af et igangværende arbejde. De fleste værdsætter jo fritid og har derfor grund til at være effektive, når de bruger deres fritid på at arbejde sort. Når det gælder igangværende arbejde, vil de væsentligste omkostninger formodentlig være afholdt, og den ekstra (marginale) omkostning ved at få noget af det lavet sort vil derfor ikke være så høj som de gennemsnitlige omkostninger ved arbejdet.

Mens Alternativ 2 giver skøn, der svinger omkring 1 procent af BNP, så giver Alternativ 1 skøn, der er 2½-4 gange højere.

Den højeste nominelle værdi ifølge Alternativ 2 havde den sorte sektor i 2005 med godt 31 milliarder euro, og den laveste værdi finder vi i målingerne året efter med et samlet beløb på omkring 14 milliarder euro.

Det største omfang ifølge Alternativ 1 er på godt 4 procent af BNP. Det var resultatet af målingerne i 2001 og ville svare til omkring 85 milliarder euro i det års priser. Det vil sige godt 1.000 euro pr. tysker, barn som voksen. Tilsvarende ville de 1,8 procent af BNP i 2006, som er året med det laveste niveau, svare til omkring 45 milliarder euro i alt eller 550 euro pr. indbygger i 2006-priser.

Som et supplement til Alternativ 1 har vi prøvet at sætte det totale antal timer, som samtlige 18-74-årige i Tyskland ifølge vores skøn skulle have arbejdet sort, i forhold til et mål for det samlede arbejdsvolumen i den formelle økonomi ifølge IAB (2009). Disse beregninger er vist i appendikstabel 2. Modsat i Alternativ 1 er aldersafgrænsningerne i tæller og nævner her dog forskellige. Det ekstra mål giver lidt højere andele og et fald fra knap 4¾ procent i 2001 til 3 procent i 2008, der skal sammenholdes med, at Alternativ 1 faldt fra godt 4 procent af BNP til omkring 2¼ procent.

Men beløbene i Alternativ 1 er ikke dem, man skal regne med, der ville kom-

me til beskatning, hvis man forestillede sig, at man afskaffede sort arbejde fra den ene dag til den anden.

Selve forudsætningen for sort arbejde er i de fleste tilfælde, at omkostningen for køber er lavere end prisen på det formelle marked, fordi aktiviteten ikke indberettes, og indkomsten (eller besparelsen) ikke selvangives, selv om den burde. Begge parter er klar over det og har en fordel af det. Betalingen kan som nævnt måske også afhænge af, hvor godt køber og sælger kender hinanden. Beløbet er altså lavere, end hvis arbejdet var registreret og beskattet.

Derfor er alternativet til sort arbejde også langt fra i alle tilfælde at købe en tilsvarende ydelse på det formelle marked til de priser, der gælder der. Noget ville man i stedet gøre selv, og noget ville slet ikke blive lavet, så kun en del af det sorte arbejde ville blive til registreret, beskattet arbejde, hvis sort arbejde ikke længere var en mulighed. Hvis det er ligesom i en undersøgelse, som Rockwool Fondens Forskningsenhed foretog i Danmark i 1999, ville det kun være omkring en tredjedel, der blev til registreret beskattet arbejde, omtrent lige så meget ville blive til gør det selv-arbejde, mens den sidste tredjedel ikke ville blive til noget, hvis man ikke kunne få det lavet sort.

Udviklingen i det sorte arbejdes omfang

Det ser umiddelbart ud til, at tendensen er nedadgående, men perioden er så kort, at det er svært at sige, om det så er et reelt og varigt fald. Desuden giver svarene især i den ene af de to interviewrunder i 2006 et niveau, som må betegnes som utroværdigt lavt, og det trækker tendensen set over hele perioden ekstra nedad. Det kan være rent tilfældigt, men det kan også være, at villigheden til at svare ærligt på spørgsmålene er blevet påvirket fx af særligt intensive kampagner mod sort arbejde lige netop på interviewtidspunktet. Noget lignende ser ud til at kunne have været tilfældet i 2004, men vi har valgt at lade alle gennemførte interviewrunder indgå. Vælger man omvendt at tage tallene for 2006 for pålydende, kan man ikke afvise, at niveauet er på vej op igen de senere år. Det skulle så i givet fald manifestere sig i et forholdsvist højt niveau i 2009, men det ved vi ikke noget om.

Svarene kunne i øvrigt tyde på, at det især er fordi, det gennemsnitlige ugentlige tidsforbrug på sort arbejde er faldet, at sort arbejde i procent af BNP er faldet. Andelen af befolkningen, der arbejder sort, ser ud til at ligge mere konstant.

Vi viser mere detaljerede oplysninger for de enkelte interviewrunder i de næste kapitler, hvor vi også ser på, hvordan forskellige faktorer, der kan tænkes at påvirke, om man arbejder sort eller ej, har udviklet sig i perioden.

Sammenfatning

Målt i forhold til den formelle, registrerede økonomi viser skønnene over det sorte arbejdes omfang i perioden 2001-2008 en faldende tendens både reelt målt i ar-

bejdstimer og nominelt målt i euro og cent. Omfanget målt i præsterede arbejdstimer faldt fra omkring 4 procent af BNP i 2001 til omkring $2\frac{1}{4}$ procent i 2008. Et supplerende mål giver lidt højere andele og viser et fald fra knap $4\frac{3}{4}$ procent til 3 procent. Nominelt faldt andelen fra omkring $1\frac{1}{4}$ procent af BNP til omkring $\frac{3}{4}$ procent. Perioden er dog for kort til, at man kan sige, om det er et reelt og varigt fald. Niveaueet i 2006 er som nævnt usædvanligt lavt, men tager man tallene for 2006 for pålydende, kunne man også vælge at hæfte sig ved, at niveaueet kunne være på vej op igen de senere år.

Der er mange forhold, der kan sænke niveaueet på kort eller langt sigt. Disse forhold inkluderer en øget kontrolindsats og kampagner mod sort arbejde, højere straffe og en i perioder intens mediedækning af disse tiltag, der tilsammen i kortere eller længere tid kan have påvirket ikke kun det sorte arbejdes omfang, men også villigheden til at svare ærligt på spørgsmål om det, selv om man naturligvis er garanteret fuldstændig anonymitet, når man deltager i interviewundersøgelserne. Dertil kommer de skatte- og arbejdsmarkedspolitiske ændringer. Hvordan konjunkturudviklingen virker, er svært at sige. En eventuel effekt af en momsforhøjelse som den pr. 1. januar 2007 må formodes at være mere sort arbejde.

5. Andel af befolkningen, der har arbejdet sort

I dette kapitel ser vi på, hvor mange der arbejder sort, mens de to næste kapitler handler om tidsforbruget på det og betalingen for arbejdet.

Oplysningerne stammer fra i alt 14 interviewundersøgelser, som vi har gennemført i perioden 2001-08, hver med svar fra knap 1.100 personer i alderen 18-74 år. Boks 1 giver en oversigt over de enkelte undersøgelser, men ellers slår vi de enkelte års undersøgelser sammen for at gøre beregningsgrundlaget større og mere sikkert. I 2007 blev der kun gennemført én interviewrunde, så der må vi nøjes med omkring 1.100 interviews, men vi kommenterer hvert år for sig uanset disse forskelle i antal observationer (personer). Der blev ikke interviewet i 2002 eller 2003.

I det følgende sammenfatter vi først kort definitionen af sort arbejde fra kapitel 3. Derefter viser vi for hvert år, hvor stor en del af de interviewede der har svaret ja til at have arbejdet sort i løbet af de seneste 12 måneder, og hvordan deltagelsen fordeler sig på køn, alder, stilling og uddannelse. Vi runder kapitlet af med et supplerende spørgsmål til dem, der svarede nej til at have arbejdet sort: Hvis De selv fik mulighed for at arbejde sort og derved spare skat, ville De så være villig til at gøre det, eller ville De sige nej?

***Sort arbejde** er her defineret som produktive – og i sig selv lovlige – økonomiske aktiviteter, som er skattepligtige, men hvor der hverken betales indkomstskat, moms eller sociale bidrag, fordi de ikke bliver indberettet til myndighederne. Det ved både køber og sælger, og de har begge en økonomisk fordel af den manglende indberetning. Ensidig unddragelse, hvor det kun er sælger, der opnår en uberettiget økonomisk fordel, indgår ikke. Definitionen omfatter såvel egentligt arbejde som handel med varer og tjenesteydelser. Betalingen kan enten ske kontant eller med en gentjeneste eller en ting, herunder også udveksling af tjenester og ting af et vist omfang mellem naboer og venner.*

Andel af befolkningen, der har arbejdet sort, fordelt på køn og alder

Det viser sig – ikke så overraskende – at betydeligt flere mænd end kvinder arbejder sort. Som man kan se i tabel 5.1, er det i gennemsnit omkring 6 procent af kvinderne, der siger, at de gør det, mens det er 13-14 procent af mændene afhængigt af, om 2006 er med eller ikke. Specielt den ene af to interviewrunder i 2006 gav helt usædvanligt lave deltagelsesfrekvenser for både mænd og kvinder, men begge undersøgelser i 2006 lå lavt (se boks 1).

Tabel 5.1 viser også, at der er forholdsmæssigt flest i de yngre aldersgrupper

Boks 1. Andelen der arbejder sort ifølge 14 undersøgelser i Tyskland 2001-08

Rockwool Fondens Forskningsenhed har i perioden 2001-08 gennemført 14 interviewundersøgelser (omnibusser) om sort arbejde. Figur 5.1 viser for hver enkelt undersøgelse, hvor stor en del af de adspurgte der har svaret ja til at have arbejdet sort en eller flere gange i løbet af de seneste 12 måneder. Den vandrette akse angiver måned og år for interviewene. Den stiplede kurve er den samlede andel, den fuldt optrukne kurve er andelen for mænd, og den prikkede kurve er andelen for kvinder.

En omnibus omfatter interviews med knap 1.100 personer i alderen 18-74 år, som skal repræsentere alle 18-74-årige i Tyskland. Resultaterne er derfor behæftet med en vis statistisk usikkerhed, som vi prøver at gøre mindre ved at slå flere omnibusser sammen og kommentere resultaterne pr. år. I 2001 er procenten for mænd for eksempel markant lavere i den tredje af de fem omnibusser end i de fire andre, men det kan være tilfældigt og udjævner sig, når de alle fem bliver lagt sammen. Det gør det derimod ikke i 2006, hvor to omnibusser i umiddelbar forlængelse af hinanden begge giver lave deltagelsesfrekvenser for både mænd og kvinder. Især interviewene i oktober 2006 – og dermed det samlede resultat – ligger ud over, hvad der kan tilskrives tilfældigheder og statistisk usikkerhed.

Som vist på den vandrette akse i figur 5.1 er undersøgelserne gennemført på forskellige tidspunkter af året. I princippet bør det ikke spille nogen rolle, fordi vi spørger til de seneste 12 måneder, men man kan ikke helt afvise, at det kan have betydning i praksis i form af sæsonudsving, hvis nogle respondenter har en kortere tidsperiode i tankerne, når de svarer.

(fortsættes)

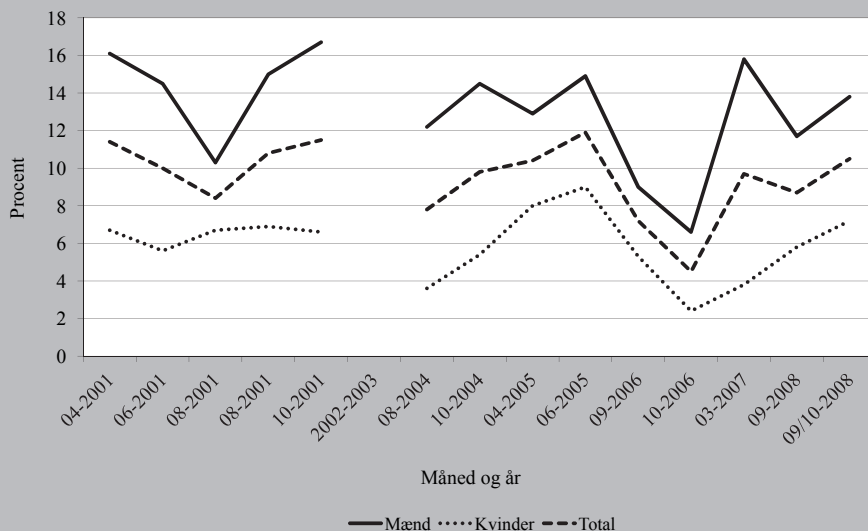
under 40 år, der arbejder sort. De 40-49-årige ligger på gennemsnittet for alle 18-74-årige på omkring 10 procent, mens aldersgrupperne derover ligger lavere. Ligesom overrepræsentationen af mænd er denne aldersfordeling et velkendt mønster.

Den samlede tendens i figur 5.1 i boks 1 ser umiddelbart ud til at være faldende over perioden som helhed, ligesom sort arbejde målt som procent af BNP var det i figur 4.1, men hvis de meget lave værdier i 2006 holdes ude af billedet, er det ikke så tydeligt endda.

Opsplitningen på køn giver ikke nogen ide om årsagen til de lave frekvenser for deltagelse i 2006. Det gælder både mænd og kvinder, men kvinderne er lidt længere end mændene om at finde tilbage til et højere niveau. Under alle omstændigheder var det ikke noget varigt fald, vi så i 2006, og som vi også var inde på i foregående

(Boks 1 fortsat)

Figur 5.1. Andel der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder.

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

kapitel, så kunne det godt se ud til, at andelen af befolkningen, der arbejder sort, i virkeligheden er ret konstant omkring de 10 procent.

Faldet i 2006 kan heller ikke isoleres til bestemte aldersgrupper, og alle er mere eller mindre tilbage på samme niveau i 2007-08 som i 2001 bortset måske fra de 30-39-årige, der kunne se ud til at ligge lavere, og de ældste, der kunne se ud til at ligge en anelse højere.

Andel af befolkningen, der har arbejdet sort, fordelt på stilling og uddannelse

Sort arbejde fordelt på stilling og uddannelse er til dels to sider af samme sag, men også kun til dels. Op mod 60 procent af svarpersonerne angiver, at de har en er-

Tabel 5.1. Andel der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder.

	Har arbejdet sort inden for de sidste 12 måneder					
	2001	2004	2005	2006	2007	2008
	%					
Mænd	15	13	14	8	16	13
Kvinder	6	5	9	4	4	7
18-19 år	17	24	14	8	10	18
20-29 år	19	13	21	10	14	19
30-39 år	13	12	13	8	13	8
40-49 år	10	10	9	5	11	9
50-59 år	7	5	9	6	9	8
60-69 år	6	3	8	3	4	6
70-74 år	1	3	3	1	2	4
Total 18-74 år	10	9	11	6	10	10
Total 18-66 år	12	10	12	6	11	11
Antal 18-74-årige i stikprøverne de respektive år	5.686	2.143	2.144	2.176	1.096	2.122

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

hvervsuddannelse (inkl. lærlinge) – en beruflich-betriebliche bzw. beruflich-schulische Ausbildung (einschließlich Auszubildende). Blandt dem, der ifølge besvarelsenerne arbejder som faglærte, er det ca. 90 procent. Resten af de faglærte har med nogle få undtagelser afsluttet en videregående erhvervsuddannelse. Da det langt fra er 60 procent af respondenterne, der arbejder som faglærte, er der også mange med en *erhvervsuddannelse* i de øvrige stillingsgrupper og blandt pensionister mv.

Set over samtlige målinger er der derudover 9 procent med *en videregående erhvervsuddannelse (Fachschulabschluss el.lign.)* som højeste afsluttede uddannelse, 5-6 procent har en *faghøjskoleuddannelse (Fachhochschulabschluss)* og 9 procent en *universitetsuddannelse*, og af de erhvervsaktive med disse uddannelser er størstedelen funktionærer. 12 procent har *ingen og er heller ikke i gang med en erhvervskompetencegivende uddannelse*, 3 procent er *studerende*, og 1-2 procent har en *erhvervskompetencegivende uddannelse*, der ikke falder ind under disse kategorier.

En kort beskrivelse af det tyske uddannelsessystem kan fx ses på det danske udenrigsministeriums hjemmeside (Udenrigsministeriet 2012).

Svarpersonerne er noget mere jævnt fordelt på stillingsgrupper, end de er på uddannelsesgrupper. Vi viser sort arbejde fordelt på stilling i tabel 5.2.

Den lave deltagelse i 2006 gælder tilsyneladende også for alle stillingsgrupper, men der er én bemærkelsesværdig undtagelse, nemlig gruppen af *selvstændigt erhvervsdrivende og medhjælpende ægtefæller*. I modsætning til alle andre grupper

Tabel 5.2. Andel der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder

	Har arbejdet sort inden for de sidste 12 måneder					
	2001	2004	2005	2006	2007	2008
	%					
Selvstændige/medhjælpende ægtefæller	12	2	10	13	19	13
Funktionærer	7	9	10	4	10	10
Faglærte	19	17	14	8	17	12
Ufaglærte	8	9	14	7	8	7
Arbejdsløse	21	17	19	10	15	12
Pensionister	4	4	6	3	3	4
Under uddannelse (lærlinge, studerende)	27	15	15	7	15	23
Andre (fx hjemmearbejdende husmødre og værnepligtige)	9	6	11	5	6	10
Total 18-74 år	10	9	11	6	10	10
Total 18-66 år	12	10	12	6	11	11
Antal 18-74-årige i stikprøverne de respektive år	5.686	2.143	2.144	2.176	1.096	2.122

Noter og kilde: Se tabel 5.1.

er deres frekvens for deltagelse i sort arbejde *steget* fra 2005 til 2006.

Også deres markante fald fra 12 procent i 2001 til 2 procent i 2004 er iøjnefaldende. Denne ekstreme reduktion afspejler dog næppe kun en reduktion i sort arbejde, selv om der faktisk fandt en målrettet kontrolkampagne sted fra myndighedernes side på det tidspunkt mod netop denne gruppes sorte arbejde. Det virker sandsynligt, at interessen fra myndigheder og medier også har påvirket de selvstændiges villighed til at svare ærligt på spørgsmål om sort arbejde. Uanset hvad, så var effekten forbigående dengang, ligesom det generelle fald i 2006 for de øvrige stillingsgrupper var.

Bortset fra det bratte fald i 2004 og lige efter har de selvstændiges deltagelse ligget over gennemsnittet for hele befolkningen i alderen 18-74 år, og i de senere år gælder det også sammenlignet med befolkningen i den erhvervsaktive alder (18-66 år). Vi regner 66 år med til den erhvervsaktive alder, da den enkelte undersøgelse dækker de foregående 12 måneder.

Faglærte og *arbejdsløse* ligger over gennemsnittet, men ikke så meget i slutningen af perioden som i begyndelsen. Der har dog ikke været tale om et ubrudt fald, og så sent som i 2007 var deltagelsen på 15-17 procent. Er man *under uddannelse*, tilhører man en gruppe, der ligger betydeligt over gennemsnittet med andele på mellem 15 og 27 procent, hvis vi ser bort fra den lavere frekvens i 2006.

Funktionærer og *ufaglærte* ligger for det meste omkring eller under gennem-

snittet. Funktionærgruppens deltagelse kunne dog se ud til at være svagt stigende, mens de ufaglærte ser ud til at ligge ret stabilt på 7-8 procent – selv i 2006 – efter en forbigående stigning i 2004-05. Sammenlignet med gennemsnittet for de erhvervsaktive ældre, er det mere markant, at de to grupper for det meste ligger relativt lavt. ”Andre” som fx hjemmearbejdende husmødre, personer på orlov og værnepligtige ligger på niveau med funktionærer og ufaglærte, når det gælder andelen, der arbejder sort.

Pensionister ligger på et stabilt, lavt niveau på 3-4 procent og dermed betragteligt under gennemsnittet, som man også ville forvente, eftersom deltagelsen ifølge tabel 5.1 jo falder med alderen. Personer, der har passeret pensionsalderen, trækker altså som gruppe betragtet den gennemsnitlige deltagelse ned, som derfor er lavere for de 18-74-årige end for de 18-66-årige.

Ser man på uddannelse, så er billedet i flertallet af målingerne det, at flere af de respondenter, der enten har en *længerevarende uddannelse* – specielt dem med en *universitetsuddannelse* – eller *ingen erhvervskompetencegivende uddannelse* har, svarer nej til at have arbejdet sort end i andre grupper. Det er måske ikke så overraskende, da disse grupper nok, alt andet lige, har mindre at byde på inden for de områder, hvor der typisk bliver arbejdet sort.

Omkring eller over gennemsnittet ligger personer med en *erhvervsuddannelse (inkl. lærlinge)* samt *studerende*. Det er for så vidt heller ikke overraskende. Dels er den første gruppe meget stor og får derfor stor vægt, dels er for eksempel håndværksmæssig kunnen efterspurgt som sort arbejde, og de studerende har alderen.

Andel af befolkningen, der har arbejdet sort, overordnet set

Svarene fra alle 18-74-årige under et giver et fald fra godt 10 procent i 2001 til knap 9 procent i 2004 fulgt af en stigning til omkring 11 procent i 2005. 2007 og 2008 ligger med 10 procent lidt lavere end 2005, men rundet af til hele tal er der ikke nogen forskel mellem 2001 og 2007-08. For de 18-66-årige har niveauet ligget på 10-12 procent, og hvis der er en udvikling, kan det ligeledes være en tendens til et lille fald – fra 12 procent i de første målinger til 11 procent i de seneste.

Vi så her i begge tilfælde bort fra 2006, der gav en usædvanligt lav frekvens på lige under 6 procent. Den lave deltagelse i 2006 var ikke isoleret til enten mænd eller kvinder eller til bestemte alders-, stillings- eller uddannelsesgrupper.

Udviklingen i andelen, der arbejder sort, ser derfor ikke ud til alene at kunne forklare, at skønnene i kapitel 4 over det sorte arbejdes samlede omfang faldt over perioden som helhed. Kapitel 6 og 7 og appendiks til kapitel 4 behandler udviklingen i de øvrige faktorer i beregningerne, nemlig gennemsnitlig uformel og formel arbejdstid og betalingen for sort arbejde. Men først vil vi runde dette kapitel om selve deltagelsen af ved at se på, hvor mange der overhovedet kunne tænkes at ville arbejde sort.

”Potentiallet” for sort arbejde

Vi har spurgt dem, der ikke selv har arbejdet sort, om de ville gøre det, hvis de fik muligheden. Hvis man lægger dem, der siger ja til det, sammen med dem, der faktisk *har* arbejdet sort, får man et ”potentialt” for sort arbejde på omkring en fjerdedel af de 18-74-årige. Naturligvis er der forskel på, hvor meget forskellige personer i givet fald vil være villige til at arbejde sort, og det kan også have betydning for svarene, hvordan man opfatter sine muligheder for overhovedet at komme til det. Vi ser nærmere på holdningen til sort arbejde, skattemoral og andre sociale normer i kapitel 12.

Der ser heller ikke ud til at være nogen udpræget tendens til hverken stigning eller fald i ”potentialt”. Det er størst i 2005 (29 procent), hvor også andelen, der svarede ja til at have arbejdet sort, var højest. Det er dog interessant, at potentialt kun er omkring en tredjedel større blandt mænd end blandt kvinder, når andelen af mænd, der svarer ja til at have arbejdet sort, i gennemsnit er mere end dobbelt så høj som andelen blandt kvinder. Splitter man op på aldersgrupper, er det fortsat blandt de yngre under 40, man finder de højeste andele, men sammenlignet med tabel 5.1 er forskellen mellem højeste og laveste andel omtrent halveret, når man ser på hele potentialt. Fik alle muligheden, ville det ud fra svarene her således ikke være et par procent af de 70-74-årige, der arbejdede sort, men hver tiende, og i stedet for 5 procent af de 60-69-årige ville det snarere være hver femte.

Fordelt efter stillingsbetegnelserne i tabel 5.2, er potentialt størst blandt de (fortrinsvis) unge *lærlinge og studerende* – mellem ca. 30 og 50 procent – og blandt *arbejdsløse*, hvor udsvingene dog er lidt mindre og niveauet lidt lavere – mellem 34 og 42 procent.

Ligesom med den faktiske deltagelse kunne andelen godt se ud til at være lidt stigende for *funktionærer* og faldende for *faglærte*, så de to grupper nærmer sig hinanden på et niveau omkring de 30 procent og dermed lidt over gennemsnittet i 2007-08. Sådanne ændringer kan imidlertid også være udtryk for ændrede stillingsbetegnelser, og målt relativt i forhold til gruppen af faglærte er funktionærgruppen faktisk vokset fra at være omkring 1,5 gange så stor i 2001-stikprøven til at være 1,8-1,9 gange så stor i 2008. Der var dog også en lidt større andel arbejdsløse i 2008 end i 2001, og det rammer jo nok i højere grad faglærte end funktionæransatte.

Selvstændigt erhvervsdrivende har ligget nogenlunde stabilt bortset fra det omtalte fald i 2004 og ender med i 2008 at være på niveau med faglærte og funktionærer. *Ufaglærte* ligger lidt lavere og *pensionister* meget lavere. ”Andre” følger for det meste gennemsnittet.

Sammenfatning

Ifølge de interviewundersøgelser, som denne bog bygger på, arbejder omkring 10 procent af den tyske befolkning i alderen 18-74-år sort i løbet af et år. Blandt mænd er det 13-14 procent, og omkring 6 procent af kvinderne gør det. Andelen er mu-

ligvis svagt faldende over tid, men den er klart faldende med alderen, hvor de 40-49-årige har en deltagelsesfrekvens svarende til gennemsnittets.

Set over hele perioden har selvstændige, faglærte, arbejdsløse og personer under uddannelse i de fleste tilfælde haft en deltagelsesfrekvens på eller over gennemsnittet. Funktionærer, ufaglærte og "andre" som fx hjemmearbejdende husmødre har i de fleste tilfælde ligget på eller under gennemsnittet, og pensionister har konsekvent ligget betydeligt under gennemsnittet. Ser man alternativt på uddannelsesbaggrund, har de, der enten er i gang med (altså lærlinge) eller har afsluttet en erhvervsuddannelse, de fleste år, som gruppe betragtet, en deltagelse på eller over gennemsnittet. Studerende ligger konstant over gennemsnittet, mens personer uden en erhvervskompetencegivende uddannelse lige så konstant ligger under. En højere uddannelse kan oftest forbindes med en relativt lav frekvens.

Når man til de ca. 10 procent, der svarer, at de har arbejdet sort, lægger dem, der ville være villige til at gøre det, hvis de fik muligheden, når man op på i alt omkring en fjerdedel af de 18-74-årige. Samtidig indsnævres den relative forskel mellem mænd og kvinder såvel som mellem unge og ældre betydeligt. Hverken dette samlede "potentiale" eller den faktiske deltagelse er klart faldende, så faldet i det sorte arbejdes samlede omfang målt som procent af BNP i foregående kapitel ser derfor ud til i højere grad at skulle forklares af andre ting end selve deltagelsesfrekvensen.

6. Tid brugt på sort arbejde

Spørgsmålet i dette kapitel er, om de ca. 10 procent, der siger, at de har arbejdet sort, har gjort det lidt eller meget.

Vi beregner for hvert års undersøgelser et gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde for dem, der har svaret ja til at have arbejdet sort og har svaret på spørgsmålet om, hvor meget de har gjort det. Vi sammenligner svarene fra mænd og kvinder og derefter fordelt på alder, stilling og uddannelse. I boks 2 viser vi resultater separat for hver enkelt af de i alt 14 omnibusundersøgelser, men ellers slår vi så vidt muligt flere omnibusser sammen og præsenterer resultaterne pr. år.

Tid brugt på sort arbejde fordelt på køn og alder

Figur 6.1 i boks 2 viser et gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde blandt de sortarbejdende kvinder, der i tre tilfælde ligger over de sortarbejdende mænds tidsforbrug. Billedet er altså mindre entydigt, end når man ser på andelene, der arbejder sort, hvor mænd uden undtagelse ligger højest. Samler man imidlertid omnibusserne pr. år og får et større datagrundlag, ser det ud til, at man kan dele perioden i to dele, hvad timeforbruget på sort arbejde angår. Tallene i tabel 6.1 viser faldende tidsforbrug for både mænd og kvinder, men forløbene har været forskellige.

I 2001-05 holder mændene et niveau på omkring 8 til 8½ time om ugen, mens kvindernes tidsforbrug falder støt fra lige knap 8 timer til 4½ time. Så vender det,

Tabel 6.1. Gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde.

	Tidsforbrug blandt personer der har arbejdet sort					
	2001	2004	2005	2006	2007	2008
	Timer : Minutter pr. uge					
Mænd	8 : 27	7 : 52	8 : 14	6 : 19	6 : 33	6 : 10
Kvinder	7 : 51	6 : 46	4 : 28	6 : 34	5 : 23	3 : 38
I alt 18-74-årige	8 : 14	7 : 30	6 : 40	6 : 25	6 : 16	5 : 06
I alt 18-66-årige	8 : 19	7 : 33	6 : 47	6 : 31	6 : 16	5 : 01
Antal 18-74-årige der svarer, at de har arbejdet sort	551	182	227	131	105	177
Antal der har angivet tidsforbrug på sort arbejde	312	103	134	74	69	109

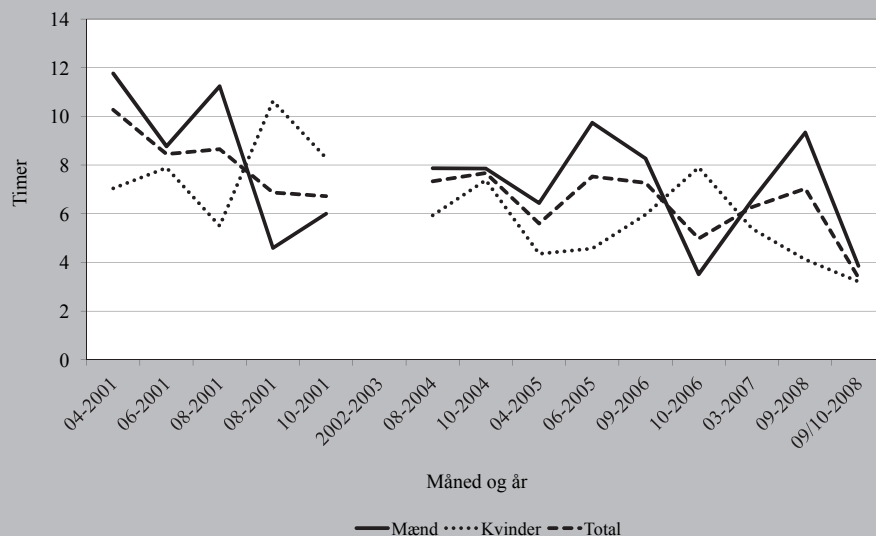
Noter: Gennemsnit for 18-74-årige der har svaret ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Boks 2. Ugentligt tidsforbrug på sort arbejde ifølge 14 undersøgelser i Tyskland 2001-08

Den stiplede kurve i figur 6.1 viser det gennemsnitlige ugentlige timeforbrug på sort arbejde i Tyskland *for dem, der har arbejdet sort, ikke* for alle i Tyskland. Den fuldt optrukne og den prikkede kurve viser udviklingen for hhv. mænd og kvinder. Aldersgruppen er 18-74 år.

Figur 6.1. Gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde.

Noter og kilde: Se tabel 6.1.

(fortsættes)

mændenes tidsforbrug falder med et par timer fra 2005 til 2006 og stabiliserer sig på omkring 6 til 6½ time, mens kvindernes tidsforbrug kortvarigt stiger til 6½ time, så de i 2006 ligger marginalt *højere* end mændene. I 2008 er situationen dog vendt igen, så kvinderne igen ligger lavest efter fald først med godt én time fra 2006 til 2007 og derefter med yderligere næsten to timer fra 2007 til 2008. Modsat deltagesfrekvensen ser faldene for både mænd og kvinder ud til at være vedvarende.

Det faldende tidsforbrug ser dermed ud til at være en væsentlig del af forklaringen på det fald i sort arbejdes samlede omfang målt som procent af BNP, vi har set over perioden som helhed.

Nedenfor viser vi for overskuelighedens skyld resultaterne i figurer i stedet for i tabeller, da der indgår både timer og minutter, men værdierne kan fås ved henven-

(Boks 2 fortsat)

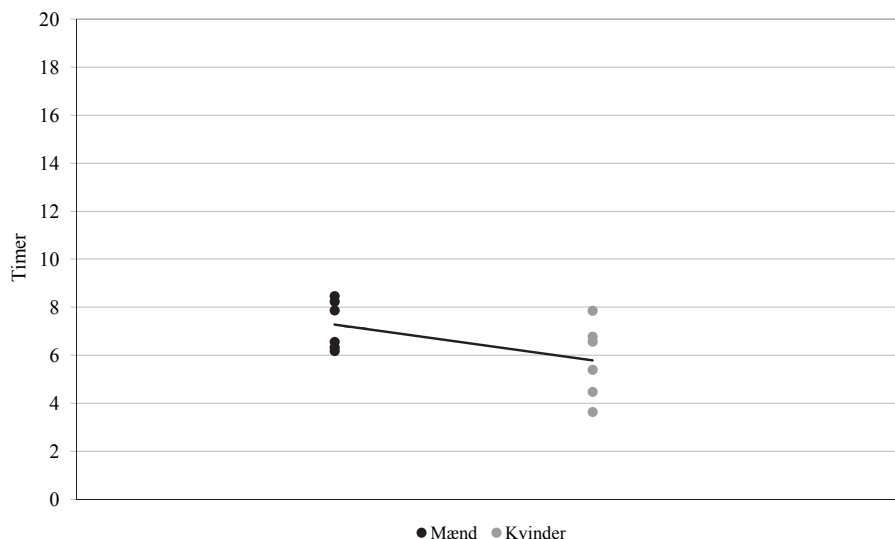
Hvis man sammenligner antallet af personer i tabel 5.1 med antallet i tabel 6.1, vil man se, at kapitlet her bygger på færre svar end kapitel 5, hvor alle de interviewede indgik. Her er det kun dem, der har arbejdet sort, der er med, så enkelte svar kan få stor vægt. (Der er set bort fra eventuelle timetal over 70.) Spørgsmålet om det ugentlige timetal kan desuden være sværere at svare på, end om man har arbejdet sort eller ej. Nogle er usikre på svaret, og nogle kan eller vil ikke svare. De, der er usikre eller ikke kan svare, arbejder sandsynligvis ikke ret meget sort, så hvis de havde svaret, ville tidsforbruget være blevet lavere. Omvendt ved man bl.a. fra kontrolaktioner, at nogle regelmæssigt arbejder sort i mange timer, og man må regne med, at en del af dem trods garanteret anonymitet enten slet ikke vil svare eller ikke vil indrømme det fulde omfang. Det trækker i modsat retning.

Modsat selve deltagelsen i figur 5.1, hvor mændene uden undtagelse lå højest, arbejder kvinderne i figur 6.1 i flere tilfælde flest timer, selv om det ikke er normen. Generelt svinger timetallet en del fra gang til gang for begge køn, og i nogle omnibusser udvikler mænds og kvinders tidsforbrug sig helt modsat hinanden, hvor der var større overensstemmelse mht. deltagelsen. Det er ligeledes bemærkelsesværdigt, at tidsforbruget for kvinder når det næsthøjeste niveau overhovedet i oktober 2006. Netop den måling er karakteriseret ved lav deltagelse for både mænd og kvinder, og mænds tidsforbrug er det absolut laveste, om end det ikke er signifikant lavere end i flere andre målinger, sådan som frekvensen var.

delse til Rockwool Fondens Forskningsenhed. Stregen i figurerne forbinder gruppernes gennemsnitlige tidsforbrug set over perioden. Det er simple gennemsnit, hvor hvert år tæller lige meget uanset antal observationer. Grupperne er ordnet efter størrelsen af gennemsnitsværdien med den højeste først og den laveste sidst. I figur 6.2 placerer mænds generelt – men altså ikke altid – højere tidsforbrug dem derfor før kvinderne. Figur 6.2 illustrerer også den større spredning i de gennemsnitlige tidsangivelser blandt kvinder end blandt mænd, som fremgik af tabel 6.1.

Beregnet på samme måde – som et simpelt gennemsnit over de seks års målinger, hvor hvert år tæller lige meget – har de 30-39-årige den længste sorte arbejdsuge på 8 timer og 3 kvarter. De 30-39-årige er samtidig den aldersgruppe, der har den næsthøjeste deltagelsesfrekvens, kun overgået af de 18-29-årige. I figur 6.3 har vi

Figur 6.2. Gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde fordelt på køn, 2001 og 2004-08.

Noter og kilde: Se tabel 6.1. Stregen forbinder gennemsnitsværdierne.

slået de 18-19-årige sammen med de 20-29-årige, ligesom vi betragter de 60-74-årige som én gruppe, fordi der er få observationer i ydergrupperne.

De yngste og de ældste ligger lavest med hhv. knap 6½ time og knap 5½ time og har desuden klart den laveste spredning i deres besvarelser set over hele perioden. Der er ikke den store forskel på gennemsnittet for de tre grupper i midten, men det er der til gengæld på spredningen, ligesom den højeste værdi målt hos de 30-39-årige må betegnes som en relativt afvigende observation (en outlier). Så man bort fra den, ville gennemsnittet for de 18-59-årige ligge mellem ca. 6½ og 7½ time om ugen. De 60-74-årige ligger en time lavere, så alt i alt kan man måske sige, at den store aldersmæssige forskel mest ligger i, om man arbejder sort eller ej, og mindre i, hvor meget man gør det.

Om det var forventeligt, at de ældste arbejder færrest timer, er svært at sige. Aldersgruppen 60-74 år er en sammensat gruppe, der består af erhvervsaktive såvel som personer på tærsklen til pension, nyligt pensionerede og personer, der har været på pension længe. Adfærden i disse grupper kan tænkes at være forskellig, men det ligger uden for denne bogs rammer at se nærmere på det.

Ifølge tabel 6.1 faldt timetallet for alle 18-74-årige under et fra 2001 til 2004. Det skyldes de helt unge (18-19 år) og de 40-69-årige, mens de 20-39-årige og de ældste (70-74 år) faktisk øgede deres tidsforbrug. I 2005 var der fald for alle aldersgrupper bortset fra de 40-49-årige, der også gik imod det mindre fald i 2006.

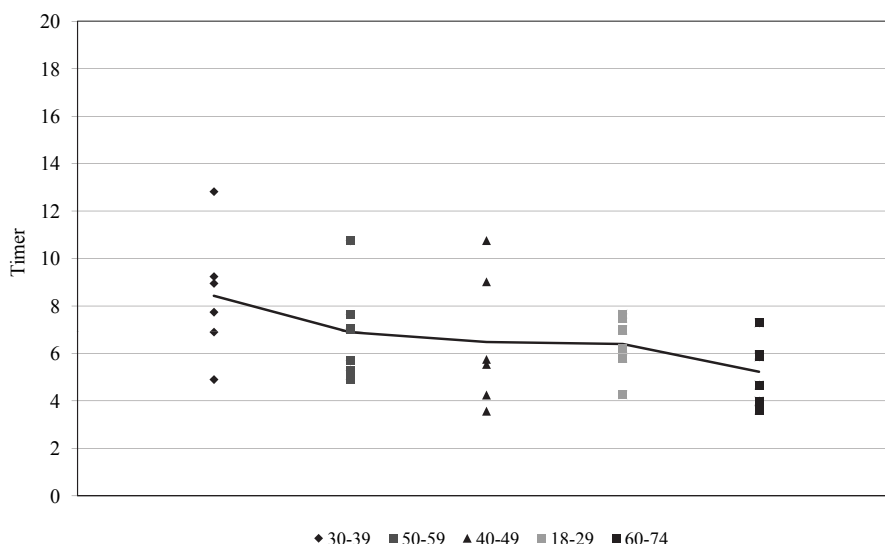
Selv om det samlede fald fra 2005 til 2006 var beskedent, var det jo betydeligt for mændene, mens kvinderne ligesom de 40-49-årige gik imod dette fald. Fra 2006 til 2007 er det overordnede niveau stort set uændret, hvilket dog dækker over stigning i nogle grupper og fald i andre, mens faldet fra 2007 til 2008 skyldes de 20-59-årige.

Tid brugt på sort arbejde fordelt på stilling og uddannelse

Selv om vi har slået undersøgelser sammen og viser resultaterne pr. år, er der alligevel enkelte grupper, hvor så få har besvaret spørgsmålet, at vi har valgt at udelade dem, fordi udsvingene blev for store. Andre grupper med få besvarelser viser til gengæld stor stabilitet fra år til år.

Figur 6.4 vedrører den mulige samvariation mellem timer brugt på sort arbejde og forskellige stillingsgrupper. Højest ligger *arbejdsløse* med et gennemsnit på 9 timer om ugen fulgt af personer *under uddannelse* (lærlinge såvel som studerende), *faglærte* og *ufaglærte* arbejdere med mellem 6½ og 7 timer om ugen set over perioden som helhed om end med forskellig spredning omkring gennemsnitsværdien. Var det ikke for en enkelt usædvanligt høj værdi, ville dem under uddannelse dog måske snarere ligge på niveau med *pensionister*, der har et gennemsnit på omkring

Figur 6.3. Gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde fordelt på alder, 2001 og 2004-08.

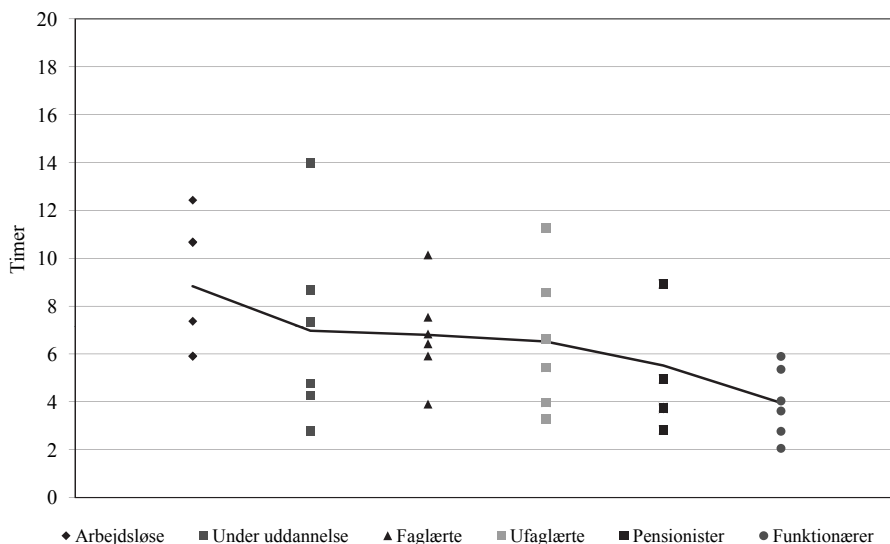
Noter og kilde: Se tabel 6.1. Stregen forbinder gennemsnitsværdierne.

5½ time. *Funktionærer*, der arbejder sort, bruger i gennemsnit 4 timer om ugen på det. Vi undlader at kommentere svarene fra *selvstændige og medhjælpende ægtefæller* pga. få observationer specielt i 2004, hvor deltagelsen i denne gruppe som omtalt i kapitel 5 faldt helt ned til 2 procent.

Funktionærer ligger konsekvent under gennemsnittet, hvilket understreges af den lille spredning i denne gruppe. Svarene fra *pensionister* varierer lidt mere, men det dækker over et forholdsvist højt tidsforbrug på næsten 9 timer om ugen både i 2001 og 2004, hvorefter det falder til mellem knap 3 og knap 5 timer i de næste fire undersøgelser. Samme systematik gælder for *ufaglærte arbejdere* og – med 2007 som en undtagelse – *personer under uddannelse*. De lå ligesom pensionisterne over gennemsnittet i både 2001 og 2004 og fulgte derefter med dem ned under gennemsnittet. Nogle års gennemsnit ligger så tæt på hinanden, at det kan se ud som om, der ikke er lige mange observationer i alle grupper, men det skyldes altså, at de ligger oven i hinanden.

Faglærte arbejdere er med undtagelse af den allersidste undersøgelse i 2008 på eller under gennemsnittet for alle, mens de *arbejdsløse* i fire ud af seks år ligger betydeligt over og i de to øvrige år – 2004 og 2006 – med ca. 6 timer ugentligt ikke meget langt under. Det er interessant at bemærke, at 2004 og 2006 netop er de to år med flere afvigende resultater, som vi tidligere har været inde på.

Figur 6.4. Gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde fordelt på stilling, 2001 og 2004-08.

Noter og kilde: Se tabel 6.1. Stregen forbinder gennemsnitsværdierne. Vi har set bort fra selvstændige/medhjælpende ægtefæller og gruppen „andre” pga. relativt få besvarelser.

Faldet fra 2001 til 2004 skyldes funktionærer, faglærte og arbejdsløse, mens det yderligere fald i 2005 skete i de øvrige grupper. Derefter flader kurven ud, hvilket dog igen dækker over stigning i nogle grupper og fald i andre. Ligesom med aldersgrupperne ligger alle stillingsgrupper, med de faglærte som en bemærkelsesværdig undtagelse, lavere i 2008 end i 2001. De faglærte stiger fra et niveau på eller under gennemsnittet til godt 10 timer. Det er, som man kan se i tabel 6.1, det dobbelte af gennemsnittet for alle 18-74-årige.

En meget betydelig del af svarpersonerne har afsluttet eller er i gang med en erhvervsuddannelse, og det manifesterer sig bl.a. i en større sikkerhed (en mindre spredning) på gennemsnitsbesvareelserne i denne gruppe, der ligger mellem 5 timer og 7 timer og 3 kvarter. Det giver en placering under gennemsnittet i de to første undersøgelser og omkring eller over derefter. For dem *uden en erhvervskompetencegivende uddannelse* er billedet lige omvendt. Personer med en *længerevarende uddannelse* og *studerende* ligger med en enkelt undtagelse under gennemsnittet, og personer, der har afsluttet en *videregående erhvervsuddannelse*, ligeledes med en enkelt undtagelse, over. Alle uddannelseskategorierne ligger i 2008 under niveauet i 2001.

Tid brugt på sort arbejde overordnet set

I tabel 6.1 viste vi udviklingen i det gennemsnitlige ugentlige tidsforbrug for 18-74-årige samt for de erhvervsaktive aldre 18-66 år. I modsætning til deltagelsesfrekvensen, der var ca. 1 procentpoint højere, når vi udelod de 67-74-årige, gør det ikke den store forskel mht. tidsforbruget. Den gennemsnitlige sorte arbejdsuge falder i begge tilfælde tydeligt gennem perioden. De 18-74-årige, der var aktive i skyggeøkonomien i 2001, arbejdede i gennemsnit sort i 8 timer og 1 kvarter om ugen. Det tal var faldet til lige godt 5 timer i 2008. Timetallet faldt alle år, selv om udviklingen fladede ud fra 2005-07, modsat deltagelsesfrekvensen, hvor et fald det ene år blev afløst af en stigning det næste, og niveauet i virkeligheden så ud til at være ret konstant.

Tid brugt på sort arbejde pr. tysker og omregnet til fuldtidsjob

Som en del af beregningen af Alternativ 2 – det nominelle skøn i kapitel 4 over det samlede omfang af sort arbejde – har vi ganget det ugentlige timetal op til et årligt timetal for hele befolkningen i alderen 18-74 år. I tabel 6.2 har vi regnet dette timetal om til fuldtidsjob og beregnet, hvor mange timer det giver pr. tysker i alderen 18-74 år.

Som nævnt i kapitel 4 er alternativet til sort arbejde dog langt fra altid at købe en tilsvarende ydelse på det formelle marked til de priser, der gælder der, men hvis blot en tredjedel blev til beskattet arbejde, ville det alligevel i runde tal svare til mellem 350.000 og 550.000 fuldtidsstillinger i de år, undersøgelserne dækker. Vi

Tabel 6.2. Totalt antal timer der er arbejdet sort pr. år omregnet til fuldtidsstillinger og fordelt på alle 18-74-årige i Tyskland, 2001 og 2004-08.

	Antal sorte arbejds- timer i alt pr. år ...	... omregnet til fuldtidsstillinger på det formelle arbejdsmarked ...	... og en tredjedel heraf	Antal sorte arbejdstimer i alt pr. år fordelt på alle 18-74-årige
	Millioner	Millioner		
2001	2.707,2	1,63	543.000	44,5
2004	2.096,6	1,25	417.000	34,3
2005	2.352,6	1,40	467.000	38,5
2006	1.183,9	0,71	237.000	19,4
2007	1.935,7	1,15	383.000	31,6
2008	1.738,7	1,04	347.000	28,4

Note: Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

ser her bort fra 2006, hvor niveauet må betegnes som utroværdigt lavt. Fordelt på de ca. 61 millioner 18-74-årige, der bor i Tyskland, giver det mellem 30 og 45 timer pr. person på et år.

Sammenfatning

De godt 10 procent, der ifølge egne oplysninger i 2001 arbejdede sort, gjorde det i gennemsnit i 8 timer og 1 kvarter om ugen. Det tal faldt til lige godt 5 timer i 2008. For så vidt angår mænds og kvinders sorte arbejde, ser perioden ud til at kunne deles i to, hvor mændene frem til 2005 holder et niveau på omkring 8 til 8½ time om ugen, mens kvindernes tidsforbrug falder støt fra lige knap 8 timer til 4½ time. Så vender det, mændenes tidsforbrug falder og stabiliserer sig på omkring 6 til 6½ time, mens kvinderne kortvarigt øger deres og i 2006 ligger marginalt *højere* end mændene. I 2008 er situationen dog vendt igen, så kvinderne igen ligger lavest.

Ser man bort fra en enkelt særligt høj værdi, arbejdede de 18-59-årige sort mellem ca. 6½ og 7½ time om ugen, mens de 60-74-årige lå en time lavere, så den store aldersmæssige forskel ligger måske i virkeligheden mere i, om man arbejder sort eller ikke, og mindre i hvor meget.

Svarene fra funktionærer ligger konstant lavt, mens pensionister gik fra et højt tidsforbrug i 2001 og 2004 til et niveau under gennemsnittet. Samme systematik gælder stort set for ufaglærte arbejdere og personer under uddannelse (lærlinge såvel som studerende). Faglærte arbejdere ligger undtagen i 2008, hvor deres gennemsnit er højt, på eller under gennemsnittet for alle, mens arbejdsløse i fire ud af seks år ligger betydeligt over.

Hvis vi slår lærlinge sammen med dem, der har afsluttet en erhvervsuddannelse,

giver det mellem 5 timer og 7 timer og 3 kvarter, hvilket er under gennemsnittet i de to første undersøgelser og lidt eller betydeligt over derefter. Uden en kompetencegivende uddannelse er billedet lige omvendt. Personer med en højere uddannelse og studerende ligger stort set under gennemsnittet og personer med en videregående erhvervsuddannelse stort set over.

Hvis en tredjedel af det sorte arbejde blev konverteret til almindeligt beskattet arbejde, ville det i runde tal svare til mellem 350.000 og 550.000 fuldtidsstillinger i de år, vi ser på her, og mellem 30 og 45 timer pr. år pr. tysker i alderen 18-74 år, hvis vi ser bort fra et meget lavt niveau i 2006.

7. Timebetalingen for sort arbejde

Hvor mange arbejder sort, hvor meget gør de det, og hvad får de for det? De interviewedes svar på de første to spørgsmål bragte vi i kapitel 5 og 6. Svarene på det sidste følger i dette kapitel om betalingen for sort arbejde.

Præsentationen af resultaterne følger samme mønster som i kapitel 5 og 6. Det betyder, at hovedresultater for hver enkelt omnibusundersøgelse for sig er indsat i en boks (her i boks 3), men at vi i øvrigt koncentrerer os om at kommentere de enkelte års omnibusser frem for de enkelte omnibusser. I boksen er der også et par bemærkninger til beregningerne og beregningsgrundlaget.

Betalingen for sort arbejde falder ofte ikke kontant, men derimod i form af en gentjeneste eller anden modydelse af økonomisk værdi. I de tilfælde har vi spurgt: Hvis De nu skulle have haft penge for det arbejde, De har lavet sort mod en anden modydelse i løbet af de sidste 12 måneder, cirka hvor mange euro vil De så mene, at De ville have fået i timen i gennemsnit? (I 2001 blev beløbene stadig angivet i D-Mark og Pfennig, så for at kunne sammenligne med svarene i de senere undersøgelser har vi omregnet dem til euro og cent.)

Efter disse indledende bemærkninger, vil vi nu se på, hvordan forskellige grup-

Tabel 7.1. Timeløn for sort arbejde, Euro.

	Gennemsnitlig timeløn for sort arbejde					
	2001 ¹⁾	2004	2005	2006	2007	2008
	Euro					
Mænd	11	11	15	12	12	12
Kvinder	8	9	10	11	16	9
18-29 år	9	9	14	10	12	9
30-39 år	11	12	14	13	(13)	(10)
40-49 år	13	10	12	(14)	(17)	13
50-59 år	10	(11)	14	(11)	(13)	(13)
60-74 år	9	(9)	12	(11)	(9)	(13)
Total 18-74 år	10	10	13	12	13	11
Antal personer der svarer, at de har arbejdet sort	551	182	227	131	105	177
Antal personer der har angivet betaling for sort arbejde	346	130	143	94	77	130

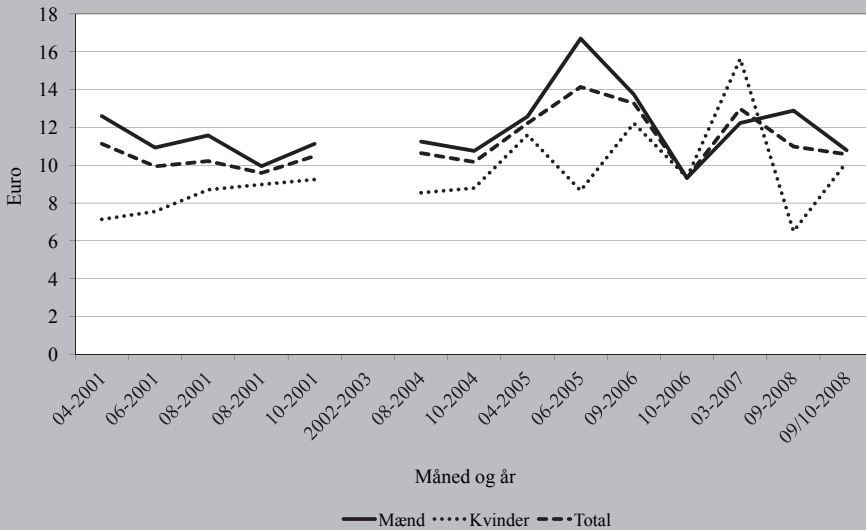
Noter: Gennemsnit for 18-74-årige der har svaret ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. Tal i parentes bygger på færre end 20 observationer. ¹⁾ Beløb angivet i DM i 2001 er omregnet til euro til kurs 1,95583.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Boks 3. Gennemsnitlig timebetaling for sort arbejde ifølge 14 undersøgelser i Tyskland 2001-08

Figur 7.1 viser den gennemsnitlige timebetaling for sort arbejde ifølge hver af de 14 undersøgelser separat. Den stiplede kurve viser svarene fra mænd og kvinder slået sammen, mens den fuldt optrukne kurve viser svarene fra mænd for sig, og den prikkede kurve viser svarene fra kvinder for sig.

Figur 7.1. Timeløn for sort arbejde, Euro¹⁾

Noter og kilde: Se tabel 7.1.

Vi har i boks 1 og 2 nævnt, at statistisk usikkerhed og tilfældigheder kan give udsving, selv når et tal bygger på svar fra alle ca. 1.100 personer i en omnibusundersøgelse, og at denne usikkerhed naturligvis bliver større, når et spørgsmål kun stilles til den del af de interviewede, der har arbejdet sort. Det er derfor, vi så vidt muligt slår flere omnibusser sammen, når vi kommenterer resultaterne. I figur 7.1 er der tre omnibusser, der springer i øjnene. Det er juni 2005, hvor kvinder ligger lavt og mænd meget højt, samt marts 2007 og september 2008, hvor kvinder går fra et meget højt (højere end mændenes) til et meget lavt niveau. Bortset fra i 2007 bliver disse udsving modereret af svar fra en anden omnibus samme år. Som andelen (af både mænd og kvinder), der svarede ja til at have arbejdet sort, og arbejdstimerne (for mænd) er også betalingen (for mænd) lavest i oktober 2006.

per bliver aflønnet i skyggeøkonomien, og hvordan lønudviklingen har været ifølge de svar, vi har fået.

Timebetaling for sort arbejde fordelt på køn og alder

I tabel 7.1 har vi afrundet den gennemsnitlige timebetaling til hele euro. Ligesom i øvrigt i kapitel 5 kan man komme til at gøre en forskel større eller mindre, end den er, når man runder af. Omvendt kan man alligevel ikke angive en timeløn med cents nøjagtighed ud fra en undersøgelse som denne, så vi har valgt at prioritere overskuelighed ved at undlade decimaler og nøjes med at se på niveauet.

Opgjort separat for mænd og kvinder er der, som det ser ud i tabel 7.1, til at begynde med en ret stor lønforskel i mænds favør. Men så stiger kvindernes betaling betragteligt fra 8 til 11 euro og når dermed næsten mændenes 12 euro i 2006. Året efter er kvindernes timeløn endda helt oppe på 16 euro for så at falde til 9 euro i 2008. Det forløb kan dog nuanceres lidt med støtte i figur 7.1 i boks 3. De 16 euro i 2007 stammer fra en enkelt omnibus, hvor kvindernes deltagelse oven i købet var usædvanligt lav, mens de 9 euro i 2008 er et gennemsnit af to undersøgelser, hvoraf den ene gav det laveste lønniveau for kvinder overhovedet i de i alt 14 omnibusser. Gennemsnitssvaret for kvinder i de tre omnibusser i 2007-08 lagt sammen er 11 euro som i 2006.

Mændene tjente i gennemsnit 11 euro i både 2001 og 2004 og 12 euro i 2006-08 men med et hop til hele 15 euro i 2005, før beløbet stabiliserede sig på de 12 euro. Gennemsnitsbetalingen ligger højt i begge omnibusser i 2005, så man kan jo ikke afvise, at der er noget om det – altså at der et givet år er basis for en højere løn end den, der øjensynligt er normen. Vi vælger at se det som et udslag af tilfældigheder, eller i hvert fald som ikke-repræsentativt for det generelle billede.

Dermed bliver konklusionen overordnet set, at den lønforskel i mændenes favør, der så ud til at være i begyndelsen af perioden, er blevet formindsket betydeligt, fordi kvindernes gennemsnitlige timebetaling er steget mere end mændenes.

Opsplitningen på alder viser, at det højere niveau i 2005 i hvert fald gælder alle aldersgrupper sammenlignet med begge de foregående år med undtagelse af de 40-49-årige. (Vi har sat tal, der bygger på svar fra færre end 20 personer, i parentes.) Samtidig blev lønspredningen formindsket sammenlignet med 2001 og 2004, om end ikke varigt. Efter 2005 falder timebetalingen igen for alle aldersgrupper, bortset fra at de 40-49-årige også denne gang går imod strømmen og oplever en stigning. Overordnet ser der ud til at være en tendens til, at de yngste og de ældste tjener mindst.

Timebetaling for sort arbejde fordelt på stilling (og uddannelse)

Spørgsmålet om betydningen af stikprøvens størrelse bliver endnu mere aktuelt, når det gælder en fordeling på stilling og uddannelse. Her skal de personer, der har

Tabel 7.2. Stillingsgrupper med en over-gennemsnitlig timebetaling for sort arbejde.

	Gennemsnitlig timeløn for sort arbejde					
	2001 ¹⁾	2004	2005	2006	2007	2008
Grupper med timebetaling over gennemsnittet						
Selvstændige og medhjælpende ægtefæller	X	X	X		X	X
Funktionærer	X	X	X	X	X	X
Faglærte	X	X		X	X	X
Ufaglærte				X		
Arbejdsløse						X
Pensionister						
Under uddannelse (både faglige og videregående udd.)		X		X	X	
Andre (fx hjemmearbejdende husmødre og værnepligtige)			X		X	
Gennemsnit for alle 18-74-årige	10	10	13	12	13	11
Antal personer der har angivet betaling for sort arbejde	346	130	143	94	77	130

Noter og kilde: Se tabel 7.1.

svaret på spørgsmålet om betaling for sort arbejde, fordeles på et større antal grupper (celler) end i tabel 7.1. Desuden fylder personer med erhvervsuddannelse (herunder lærlinge) som omtalt i kapitel 5 meget, og det efterlader relativt få personer til at dække de øvrige kategorier. Begge dele gør, at datagrundlaget i nogle celler bliver noget tyndt. I tabel 7.2 nøjes vi derfor med at markere de stillingsgrupper, der de enkelte år har en timebetaling over gennemsnittet for alle 18-74-årige, men nævner ikke beløb, og vi holder uddannelse ude af tabellen.

Alligevel tegner der sig et nogenlunde entydigt billede af samvariationen mellem stilling og betaling for sort arbejde, som tilmed virker plausibelt. *Selvstændigt erhvervsdrivende, funktionærer og faglærte* ligger over gennemsnittet, mens *ufaglærte, arbejdsløse og pensionister* med en enkelt undtagelse ligger under gennemsnittet. Gruppen „under uddannelse” er en sammensat gruppe bestående af såvel lærlinge som studerende, og det kan være grunden til, at denne gruppe skiftevis ligger over og under gennemsnittet.

Timebetaling for sort arbejde overordnet set

Besvareelserne gav stort set samme gennemsnitlige betaling for sort arbejde i 2001 og 2004 – nemlig ca. 10 euro i timen. Derefter steg beløbet til 12-13 euro i 2005-07 og faldt igen til 11 euro i 2008. Lønniveauet har dermed været relativt stabilt med pil opad set over hele perioden. Tager vi 2001, 2004 og 2008, er der i realiteten ingen forskel, men der er dog heller ikke noget, der taler imod en stigning. Lader man være med at runde af, får man 10 euro og 30 cent (omregnet fra 20 D-Mark og 19 Pfennig) i 2001, 10 euro og 40 cent i 2004 og endelig 10 euro og 80 cent i 2008.

Med 11 euro og 80 cent skiller det ellers – hvad sort arbejde angår – usædvanlige 2006 sig ikke ud i sammenligning med de andre år, selv om svarene fra den mandlige del af de interviewede i oktober 2006 dog i gennemsnit gav det laveste resultat af alle i de 14 omnibusser. Resultatet var markant lavere end i de interviews, der blev gennemført i september samme år, og det er dermed disse andre interviews, der trækker lønniveauet op det år.

Vi har i kapitel 5 og tidligere nævnt, at betalingen for sort arbejde enten kan foregå kontant eller gennem modydelse (ting, arbejde) af et vist omfang mellem naboer og venner m.fl. Før vi afslutter og sammenfatter dette kapitel, vil vi vise svarene på, hvordan betalingen fordeler sig på hhv. kontant og ikke-kontant betaling og se på, om der er forskel på aflønningen afhængigt af betalingsformen.

Timebetaling for sort arbejde fordelt på kontant betaling og gentjenester mv.

Ifølge tabel 7.3 er det op mod en fjerdedel af dem, der har arbejdet sort, der udelukkende har gjort det mod kontant betaling. Andelen faldt i 2005-06, men var i 2007-08 tilbage på niveauet fra begyndelsen af perioden. I 2001 og 2008 har knap fire ud af ti både modtaget kontant betaling og gentjenester eller andre ikke-kontante modydelse til gengæld for deres indsats. I de mellemliggende år var andelen lavere, ligesom den var for dem, der kun arbejdede mod kontant betaling.

I alt var det dermed både i 2001 og 2008 tæt på to tredjedele, der helt eller delvist var blevet betalt med kontanter, og godt en tredjedel var udelukkende blevet betalt med en modydelse i form af fx en gentjeneste eller en ting. Størrelsesforholdet undergik som beskrevet nogle forandringer i de mellemliggende år, så det en overgang var mere end halvdelen, der kun havde arbejdet sort mod en gentjeneste eller lignende, hvorefter denne andel så begyndte at falde tilbage til 2001-niveauet igen.

Det vil sige, at både ved periodens start og slutning er omkring hver fjerde udelukkende blevet betalt med kontanter, mens de resterende fordeler sig ligeligt på to grupper, hvor den ene udelukkende er blevet betalt med en gentjeneste eller en ting,

Tabel 7.3. Fordeling af betalingen for sort arbejde på kontant betaling og gentjenester mv.

	Gennemsnitlig timeløn for sort arbejde					
	2001 ¹⁾	2004	2005	2006	2007	2008
				%		
Kontant betaling	25	24	15	18	23	23
Modydelse (gentjeneste/ting)	37	55	54	54	47	40
Både kontant betaling og modydelse	38	21	30	28	30	37
Sum (kan afvige fra 100 pga. afrunding)	100	100	100	100	100	100
Antal personer der svarer, at de har arbejdet sort	551	182	227	131	105	177

Noter og kilde: Se tabel 7.1.

og den anden har fået kontant betaling for noget og en gentjeneste eller en ting – det vi her kalder en modydelse – for noget andet.

Så er spørgsmålet, om der er forskel på værdien af arbejdet afhængigt af betalingsformen. For at undersøge det har vi i tabel 7.4 delt den gennemsnitlige timebetaling op på de samme tre grupper som i tabel 7.3. Den gennemsnitlige timebetaling for modydelser beror på skøn, for der er jo ikke blevet betalt et bestemt beløb. I de tilfælde, hvor betalingen fx har været et stykke arbejde, har vi som nævnt i indledningen bedt respondenterne om at skønne, hvad han eller hun ville have fået i timen (sort), hvis betalingen havde været kontant.

Hverken i 2001 eller 2004 er der nævneværdige forskelle mellem grupperne, der alle ligger pænt omkring gennemsnitsværdien på ca. 10 euro. I 2005 oplever de, der udelukkende er blevet betalt med en eller flere modydelser, en stigning i værdien af modydelserne omregnet til en gennemsnitlig timebetaling, der løfter dem op på et højere niveau end dem, der har fået hele eller en del af deres betaling i kontanter.

Det ser ud til, at det giver 9-10 euro i timen, når betalingen falder i rede penge. Er det både-og, er gennemsnittet en anelse højere, indtil vi når hen omkring 2007-08. Kun for dem, der udelukkende har fået noget andet end rede penge til gengæld, antyder tallene en mere markant og varig ændring.

Sammenfatning

Besvareelserne gav stort set samme gennemsnitlige betaling for sort arbejde i 2001, 2004 og 2008 – nemlig 10-11 euro i timen. I 2005-07 var beløbet lidt højere – 12-13 euro. Lønniveauet har dermed været relativt stabilt med pil opad set over hele perioden.

Der var ifølge interviewene i 2001 en markant kønsforskel i timebetalingen i mænds favør. Mænd tjente i gennemsnit 11 euro i timen mod kvinders 8, men i undersøgelserne i 2004-08 stiger kvindernes løn betragteligt til et niveau omkring 11 euro, og når dermed næsten mændenes niveau, der kun er steget til 12 euro. En

Tabel 7.4. Timebetaling for sort arbejde fordelt på betalingsform, Tyskland, 2001 og 2004-08, i Euro.

	Gennemsnitlig timeløn for sort arbejde					
	2001 ¹⁾	2004	2005	2006	2007	2008
	Euro					
Kontant betaling	9	10	9	(9)	(12)	10
Modydelse (gentjeneste/ting)	11	10	17	13	14	13
Både kontant betaling og modydelse	10	11	11	10	12	9
Gennemsnit for alle 18-74-årige	10	10	13	12	13	11
Antal personer der har angivet betaling for sort arbejde	346	130	143	94	77	130

Noter og kilde: Se tabel 7.1.

opsplitning på alder viser overordnet set en tendens til, at de yngste og de ældste tjener mindst.

Mht. den mulige samvariation mellem stilling og betaling for sort arbejde tegner der sig et forholdsvis entydigt billede trods et begrænset antal observationer i nogle grupper. Selvstændigt erhvervsdrivende, funktionærer og faglærte ligger over gennemsnittet, mens ufaglærte, arbejdsløse og pensionister med en enkelt undtagelse ligger under gennemsnittet. Gruppen af personer under uddannelse ligger skiftevis over og under gennemsnittet, hvilket kan skyldes, at det er en sammensat gruppe bestående af såvel lærlinge, der er i gang med en faglig uddannelse, som studerende på videregående uddannelser. Hvad betydningen af uddannelse angår, er billedet ikke så entydigt. Respondenterne er mindre jævnt fordelt på uddannelsesgrupper, end de er på stillingsgrupper, og en lille spredning af personerne, der kun efterlader få personer i nogle grupper, giver en større spredning (usikkerhed) på gennemsnitsbesvareelserne i disse grupper.

Både ved periodens start i 2001 og ved dens slutning i 2008 er omkring hver fjerde, der har arbejdet sort, udelukkende blevet betalt med kontanter. De øvrige har enten modtaget en blanding af kontant og modydelser i form af gentjenester, ting eller andet eller er udelukkende blevet betalt med sådanne modydelser. I de mellemliggende år udgjorde sidstnævnte en overgang over halvdelen.

Det ser ud til, at det giver 9-10 euro i timen, når betalingen falder i rede penge. Er det både-og, er gennemsnittet en anelse højere indtil omkring 2007-08. De, der udelukkende har fået noget andet end rede penge til gengæld, oplever fra og med 2005 en stigning i værdien af modydelserne omregnet til en gennemsnitlig timebetaling, der løfter dem fra samme niveau som dem, der har fået hele eller en del af deres betaling i kontanter, til et højere niveau.

8. Sort arbejde i Øst og i Vest

Næste skridt er nu at tilføje billedet af sort arbejde i Tyskland en regional dimension. Emnerne er de samme som i de foregående tre kapitler, nemlig hvor mange der arbejder sort, hvor meget de gør det, og hvad de får for det, men denne gang altså også fordelt på gamle (Vest) og nye (Øst) forbundslande. Vi har ikke observationer nok til en opdeling på de enkelte forbundslande.

Vi supplerer disse beskrivelser med en model, hvor vi ser på, hvordan det forholder sig med deltagelsen i sort arbejde i Øst og Vest, når man *på samme tid* tager højde for evt. forskelle i flere dimensioner som fordeling på køn, alder, stilling og andre (socio-demografiske) forhold i de to dele af Tyskland. Derved foregriber vi kapitel 10-12, hvor vi vil se på, hvordan deltagelsesfrekvensen (i det hele taget og ikke specielt i Øst og Vest) varierer med yderligere en række variable, når man lader dem alle indgå på én gang frem for at se på dem hver for sig. I kapitel 10-12 ser vi ikke kun på såkaldt kvantitative variable som køn, alder og stilling, der umiddelbart kan måles, men også på såkaldt kvalitative variable, der dækker holdninger og vurderinger, som det er sværere at sætte en eksakt værdi på.

Tabel 8.1. Andelene i Vest og Øst der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder fordelt på køn.

	Har arbejdet sort inden for de sidste 12 måneder					
	2001	2004	2005	2006	2007	2008
Vest	10	8	10	5	9	8
Mænd	14	12	13	7	15	10
Kvinder	7	4	8	4	4	6
Øst	11	13	14	8	11	16
Mænd	17	19	17	12	20	22
Kvinder	6	7	11	5	3	9
I alt 18-74 år	10	9	11	6	10	10
Antal 18-74-årige i stikprøverne de respektive år i alt	5.686	2.143	2.144	2.176	1.096	2.122
- heraf i Vest	4.552	1.766	1.677	1.726	859	1.692
- heraf i Øst	1.134	377	467	450	237	430

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Andel af befolkningen, der har arbejdet sort, i Øst og Vest fordelt på køn og alder

Vi begynder med andelene i hhv. Øst og Vest, der siger ja til at arbejde sort. Som det fremgår af tabel 8.1, er disse uden undtagelse størst i Øst, når man ser helt overordnet på det. Hvis vi ser bort fra 2006 er det 8-10 procent i Vest og 11-16 procent i Øst. I udgangspunktet i 2001 er der ikke den store forskel, men tendensen kunne se ud til at være stigende i Øst og faldende i Vest.

Forskellen er særdeles markant blandt mænd, der i Vest ligger mellem 10 og 15 procent, mens det i Øst er mellem 17 og 22 procent. Billedet er ikke så entydigt blandt kvinder. Hvad aldersstrukturen i tabel 8.2 angår, er mønsteret ens, da det i begge dele af landet er de 18-39-årige, der har de højeste deltagelsesfrekvenser. Det kan svinge lidt fra år til år, om det er de 18-29-årige eller de 30-39-årige, der ligger højest.

Andel af befolkningen, der har arbejdet sort, i Øst og Vest fordelt på stilling

Når det gælder sort arbejde i de forskellige stillingsgrupper, er der nogle, hvor der er forholdsvis få personer, nemlig blandt selvstændige i Øst og blandt studerende, elever og lærlinge i Øst. Som man også kan se nederst i tabellerne, er der færre re-

Tabel 8.2. Andel der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder.

	Har arbejdet sort inden for de sidste 12 måneder					
	2001	2004	2005	2006	2007	2008
	%					
Vest	10	8	10	5	9	8
18-29 år	18	13	20	8	9	16
30-39 år	12	11	12	6	14	4
40-49 år	11	9	8	5	11	9
50-59 år	8	6	8	6	9	8
60-74 år	4	3	6	2	4	5
Øst	11	13	14	8	11	16
18-29 år	20	24	20	12	24	28
30-39 år	19	17	19	19	9	30
40-49 år	6	16	13	4	11	11
50-59 år	6	4	10	6	8	9
60-74 år	6	4	8	4	4	6
Total 18-74 år	10	9	11	6	10	10
Antal 18-74-årige i stikprøverne de respektive år i alt	5.686	2.143	2.144	2.176	1.096	2.122
- heraf i Vest	4.552	1.766	1.677	1.726	859	1.692
- heraf i Øst	1.134	377	467	450	237	430

Noter og kilde: Se tabel 8.1.

Tabel 8.3. Andel der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder.

	Har arbejdet sort inden for de sidste 12 måneder					
	2001	2004	2005	2006	2007	2008
	%					
Vest	10	8	10	5	9	8
Selvstændige og medhjælpende ægtefæller	15	2	11	10	20	7
Funktionærer	7	9	10	4	10	9
Faglærte	20	15	11	8	18	10
Ufaglærte	9	5	14	5	5	3
Arbejdsløse	22	16	20	10	20	12
Pensionister	3	4	6	2	3	3
Under uddannelse (både faglige og videregående udd.)	29	14	12	7	11	24
Andere (fx hjemmearbejdende husmødre og værnepligtige)	8	5	10	4	6	9
Øst	11	13	14	8	11	16
Selvstændige og medhjælpende ægtefæller	3	0	2	24	(14)	31
Funktionærer	7	6	11	5	13	17
Faglærte	18	19	23	8	13	18
Ufaglærte	4	27	13	18	21	19
Arbejdsløse	19	18	17	8	5	14
Pensionister	7	4	9	5	4	5
Under uddannelse (både faglige og videregående udd.)	21	(17)	(25)	(5)	22	21
Andere (fx hjemmearbejdende husmødre og værnepligtige)	12	11	14	10	6	15
I alt 18-74 år	10	9	11	6	10	10
Antal 18-74-årige i stikprøverne de respektive år i alt	5.686	2.143	2.144	2.176	1.096	2.122
- heraf i Vest	4.552	1.766	1.677	1.726	859	1.692
- heraf i Øst	1.134	377	467	450	237	430

Noter: Gennemsnit for 18-74-årige der har svaret ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. Tal i parentes bygger på færre end 20 observationer.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

spondenter fra Øst end fra Vest. Stikprøverne afspejler den faktiske befolknings-sammensætning i Tyskland, så omkring en femtedel af svarpersonerne er udtrukket i Øst og ca. fire femtedele i Vest. Det er dog kun blandt de selvstændige, at frekvenserne svinger voldsomt, og det er ikke nødvendigvis alene fordi, de er baseret på få personer.

Vi var tidligere inde på, at de *selvstændigt erhvervsdrivende og medhjælpende ægtefæller* har haft et afvigende svarmønster gennem perioden, og i tabel 8.3 bliver det klart, at det gælder i begge dele af landet. I 2004 er de stort set helt fraværende i både Øst og Vest, men det viser sig også, at det i det hele taget gælder de tre første år i Øst, hvorefter frekvensen så stiger voldsomt – af alle år – i 2006. Det er naturligvis et forløb, der skal tolkes med varsomhed.

Den let stigende tendens, der synes at have været blandt *funktionærer*, ser ud til at være mest udpræget i Øst, mens det mulige lille fald blandt *faglærte* i givet fald stammer fra Vest. Det overordnet set forholdsvis lave niveau, som *ufaglærte* udviser, gælder begge steder i begyndelsesåret 2001, men derefter stiger gruppens frekvens betragteligt i Øst, og kun det faktum, at der bor så mange flere i Vest end i Øst, holder samlet set niveauet nede for denne stillingsgruppe. Faldet fra et meget højt niveau blandt de *arbejdsløse* ses begge steder, om end udviklingen ikke er helt entydig.

Pensionister og *personer under uddannelse* ligger i hver sin ende af skalaen med pensionisterne klart lavest og de uddannelsessøgende i den høje ende. Endelig ligger gruppen af *"Andre"*, som bl.a. omfatter hjemmearbejdende husmødre, omkring eller under gennemsnittet, men højere i Øst end i Vest pga. det generelt højere niveau i Øst.

Tid brugt på sort arbejde i Øst og Vest fordelt på køn

Tabel 8.4 afslører ikke noget entydigt mønster for, om det blandt de aktive i sort arbejde er dem fra Vest eller dem fra Øst, der i gennemsnit bruger flest timer på det. Overordnet set er den sorte arbejdsuge i fire ud af seks år højest i Vest, blandt mænd er det fifty-fifty, og blandt kvinderne er det gennemsnitlige timetal højest i Øst i fire ud af de seks år. Man skal dog være opmærksom på, at nogle af tallene er sat i parentes som et tegn på, at de bygger på få (færre end 20) observationer, og det kan være en medvirkende årsag til de udsving, der er i tallene for Øst. Derfor kan det give mening at se på lidt længere perioder end enkelte år for sig.

Tabel 8.4. Gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde.

	2001	Tidsforbrug blandt personer der har arbejdet sort				
		2004	2005	2006	2007	2008
			Timer : Minutter			
Vest	8 : 29	7 : 41	6 : 36	6 : 53	5 : 44	5 : 14
Mænd	8 : 57	6 : 49	8 : 06	8 : 39	6 : 13	6 : 49
Kvinder	7 : 41	9 : 31	4 : 34	(4 : 40)	4 : 29	3 : 20
Øst	7 : 20	7 : 08	6 : 48	5 : 25	7 : 45	4 : 47
Mænd	6 : 42	(10 : 06)	8 : 28	(2 : 19)	(7 : 20)	4 : 55
Kvinder	8 : 33	(1 : 56)	(4 : 16)	(12 : 24)	(10 : 09)	(4 : 32)
I alt 18-74 år	8 : 14	7 : 30	6 : 40	6 : 25	6 : 16	5 : 06
Antal i Vest der har angivet tidsforbrug	240	76	88	54	46	69
Antal i Øst der har angivet tidsforbrug	72	27	46	20	23	40

Noter og kilde: Se tabel 8.3.

Allerede tallene i tabel 6.1 i kapitel 6 viste faldende tidsforbrug for både mænd og kvinder, men også forskellige udviklingsforløb for de to køn. Opdelt på region får man ligesom i kapitel 6 et fald for mænd og kvinder under et, der flader ud i årene 2005-07, før det fortsætter i 2008. I Øst fortsætter faldet til 2007, hvor timetallet så stiger kortvarigt. Tager man imidlertid et gennemsnit af de tre år 2005-2007, får man 6 timer og 39 minutter i Øst og 6 timer og 24 minutter i Vest, før der sker et yderligere fald begge steder til et niveau omkring fem timer plus/minus et kvarter. Alt i alt er der altså ikke nogen voldsom forskel på Vest og Øst, når det gælder det gennemsnitlige tidsforbrug på sort arbejde blandt dem, der faktisk arbejder sort.

Tabel 8.4 viser også, at det lidt højere gennemsnitlige timetal blandt kvinder end blandt mænd i 2006, som vi så i kapitel 6, i høj grad må tilskrives sortarbejdende kvinder i Øst. Til gengæld kan man også se, at kvinderne i Øst trak i den modsatte retning i 2004, hvor kvinderne faktisk havde et højere gennemsnitligt tidsforbrug end mændene i Vest.

I kapitel 6 skrev vi, at faldene i tidsforbruget over perioden som helhed ser ud til at være vedvarende for både mænd og kvinder, men her i kapitel 8 er det primært kvinderne i Vest, man kan sige det om, mens de tre andre grupper indimellem afviger fra den nedadgående tendens. Ser man på mønsteret for mænd i Vest, kan man heller ikke afvise, at timetallet kunne stige igen, hvis man lagde et par år til, og mønsteret fulgte de tidligere års med stigninger og fald. Man skal ikke lægge alt for meget i de eksakte værdier i Øst. Specielt i årene 2004, 2006 og 2007 er de givet for "ekstreme" (højere eller lavere, end virkeligheden ser ud), men det samlede resultat bliver altså et fald.

Timebetalingen for sort arbejde i Øst og Vest fordelt på køn og alder

Aflønningen af sort arbejde ser ud til at være højere i Vest end i Øst, hvilket nok også var, hvad man ville forvente. I kapitel 7 var konklusionen, at lønniveauet har været relativt stabilt med pil opad set over hele perioden. Tager man tallene fra neden i tabel 8.5, ser de sortarbejdende kvinder i Øst dog ud til at have oplevet en helt konsekvent og betydelig nedgang fra 8 til 5 euro, mens mændenes niveau i de nye forbundslande har ligget ret konstant på 9-10 euro.

I de gamle forbundslande, derimod, ser vi en betydelig stigning for kvindernes vedkommende fra 8 euro til 11-12 euro, hvis man ser bort fra et meget højt niveau i 2007. Kvinderne begyndte således på samme niveau i Øst og Vest, men bevægede sig derefter i helt forskellige retninger. Mændene i Vest lå på 12 euro i timen i både 2001 og 2004 og på 13 euro i 2007-08 efter kortvarigt at have bevæget sig op på hele 15-17 euro i de to mellemliggende år.

Hvad angår betalingsmåden, er den mest markante forskel på Øst og Vest nok, at andelen, der blev betalt med en blanding af kontanter og modydelser, gik fra at være 7-8 procentpoint højere i Øst end i Vest i de første to år til at være 18-19 pro-

Tabel 8.5. Timeløn for sort arbejde, i Euro.

	2001 ¹⁾	Gennemsnitlig timeløn for sort arbejde				
		2004	2005	2006	2007	2008
				Euro		
Vest	11	11	15	14	14	12
Mænd	12	12	17	15	13	13
Kvinder	8	10	11	12	17	11
Øst	9	9	9	8	10	8
Mænd	9	10	10	(8)	10	9
Kvinder	8	(7)	(7)	(7)	(6)	5
I alt 18-74 år	10	10	13	12	13	11
Antal pers. i Vest der har angivet betaling for sort arbejde	265	99	101	69	51	82
Antal pers. i Øst der har angivet betaling sort arbejde	81	31	42	25	26	48

Noter og kilde: Se tabel 8.3. ¹⁾ Beløb angivet i DM i 2001 er omregnet til euro til kurs 1,95583.

centpoint *lavere* (bortset fra i 2006, hvor der ingen forskel var). (Fordelingen på betalingsformer i Øst og Vest er ikke vist.)

Det største bidrag til andelen, der *slet* ikke modtog kontant betaling, kom i årene 2005-08 fra Vest. Der kan godt være en sammenhæng mellem denne udvikling i fordelingen på betalingsform og den øgede forskel på aflønningen i Øst og Vest, da et af resultaterne i kapitel 7 var en stigning fra og med 2005 for dem, der udelukkende har fået noget andet end rede penge til gengæld for sort arbejde.

Arbejder man faktisk mere sort i Øst end i Vest – alt andet lige?

Vi har indtil nu vist, hvordan svarene er faldet først fordelt på køn, så på alder, så på stilling, og i dette kapitel er de tre aspekter blevet kombineret med en fordeling på region. Nu vil vi runde kapitlet af med et afsnit, hvor vi *på samme tid* inddrager *en række faktorer*, som kan have betydning for, om man arbejder sort eller ej. Vi undersøger, om frekvensen for deltagelse i sort arbejde så stadig ser ud til at være højest i Øst. Det er velkendt, at ikke alt – heller ikke befolkningsudviklingen – er eller har været ens i Øst og Vest. Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung skrev i 2006 om situationen i årene op til og et stykke ind i den periode, vores undersøgelser dækker (i vores oversættelse):

”Situationen er særdeles kritisk mange steder i de nye forbundslande. De seneste 15 år er unge udvandret fra Øst, og en stor del af de problemer, økonomien lider under i den del af landet, kan henføres til manglen på en aktiv, motiveret og velkvalificeret yngre arbejdsstyrke. Selv ikke i områder med tydelig økonomisk vækst kan man tiltrække yngre mennesker.” Videre hedder det, at ”øer af

stabilitet finder man i de nye forbundslande kun omkring vigtige storbyer”, og ”enkelte byer som Dresden, Leipzig, Jena og Potsdam oplever tilmed igen befolkningstilvækst” (side 4).

”Siden Murens fald har ca. 1,5 millioner mennesker forladt de nye forbundslande” (side 8). Men ikke nok med, at der er sket en afvandring af unge mennesker fra de nye til de gamle forbundslande, vandringen har også haft en kønsmæssig ubalance, idet 63 procent af de såkaldte ”Fortzügler” har været kvinder: ”I aldersgruppen 18-29 år, de aldre hvor man typisk etablerer parforhold og danner familie, boede der i Østtyskland (med Berlin) i 2004 kun 90 kvinder for hver 100 mænd. Der er to grunde til denne selektive udvandring: For det første at kvinder i dag er bedre uddannede, hvilket gør det nemmere for dem at finde arbejde eller uddanne sig i den vestlige del af landet eller i udlandet. For det andet har kvinder betydeligt sværere ved at finde arbejde i Øst, end mænd har” (side 7).

”Men også i de gamle forbundslande er der områder, der oplever tilbagegang: I Ruhr-området, Saarland og langs den tidligere tysk-tyske grænse. Det er de økonomisk stærke områder i Vest, der har profiteret af afvandringen af unge, veluddannede mennesker. Især Bayern og Baden-Württemberg har oplevet befolknings-tilvækst og væksten fortsætter” (side 8).

Denne befolkningsmæssige udvikling i perioden 1990-2004 har haft konsekvenser for den økonomiske, sociale, beskæftigelsesmæssige og uddannelsesmæssige udvikling i de enkelte forbundslande såvel som for udviklingen i ægteskabsindgåelse og antallet af børnefødsler, og det er samtidig faktorer, der meget vel kan tænkes at spille en rolle for udviklingen i sort arbejde. Som nævnt har vi ikke tilstrækkeligt med interviews til at se på enkelte forbundslande, så vi nøjes med Øst-Vest-dimensionen.

Et tredje punkt, som blev nævnt, og som også kan have betydning for sort arbejde, er, hvordan befolkningen fordeler sig på storbyer og tyndere befolkede områder. Det kommer vi dog ikke ind på her, så det – graden af ”bymæssighed” (urbanisering) i de to områder – falder ind under ”uobserverede forhold af mulig betydning for resultaterne”.

Hvad region angår, har vi lige set, at frekvensen for deltagelse i sort arbejde tilsyneladende er højere i Øst end i Vest, men vi har fx også set, at frekvensen er høj blandt mænd og blandt unge. Ovenfor fremgik det, at vandringen fra Øst til Vest overvejende har bestået af unge og af kvinder og dermed relativt veluddannede. På baggrund af de tal, vi har vist, skulle det som udgangspunkt trække deltagelsen i sort arbejde i hver sin retning.

Helt generelt skal man være opmærksom på befolkningssammensætningen. Hvis man sammenligner to befolkninger – A og B – hvor der er mange mænd i A og få i B, vil man højst sandsynligt alene af den grund få en højere frekvens for deltagelse i sort arbejde i A end i B uden derfor at kunne sige, at A-befolkningen som sådan er mere tilbøjelig til at arbejde sort end B-befolkningen. Befolkningssammensætningen kan spille en selvstændig rolle. Ikke kun køn og alder, men også en

række andre såkaldt socio-demografiske variable kan tænkes at spille ind.

Det kan man forsøge at tage højde for ved at opstille en model, hvor man inddrager flere variable på én gang og foretager en såkaldt regressionsanalyse for at kontrollere, om den regionale forskel fortsat består, når der tages højde for de forskelle, der måtte være i befolkningssammensætningen (se boks 4).

Vi opstiller i første omgang en model, hvor mænd og kvinder indgår på samme tid. Derefter foretager vi analysen separat for mænd og kvinder, og til sidst ser vi kort på de enkelte år for sig. Vi undersøger, hvordan sandsynligheden for at arbejde sort varierer med følgende variable: Køn, alder, civilstand, om der er børn (6 år eller yngre), stilling, uddannelse, de interviewedes nettoindkomst (ikke husstandens indkomst), antal måneder i arbejdsløshed på undersøgelsestidspunktet (0 hvis personen ikke er arbejdsløs), region (Øst/Vest), ejerforhold til boligen og år for interviewet. Resultaterne i detaljer kan fås ved henvendelse til Rockwool Fondens Forskningsenhed. Her og senere i bogen refererer vi kun hovedresultaterne.

Hvad påvirker sandsynligheden for at arbejde sort?

Formålet med analysen er at vurdere, hvad der ser ud til at have en effekt på sandsynligheden for at arbejde sort. Tallene her i kapitlet og i kapitel 5 mere end antyder, at det at være mand vil øge sandsynligheden for at arbejde sort. Det gør det som forventet også klart i en regressionsanalyse, hvor begge køn indgår, og hvor der desuden kontrolleres for alder, civilstand, om der er børn (6 år eller yngre), stilling, uddannelse, svarpersonernes egen nettoindkomst, evt. arbejdsløshedsperiode op til undersøgelsestidspunktet, region, om man ejer sin bolig eller bor til leje samt år for interviewet. *I denne model er det statistisk meget sikkert, at mænd faktisk har større sandsynlighed end kvinder for at arbejde sort. Det er signifikant på 1 procent-niveau (signifikansniveau: Se boks 4).*

Alder: Sammenlignet med personer i fyrrerne, øger det sandsynligheden for at arbejde sort betydeligt at være under 30, og det mindsker sandsynligheden at være over 60.

Civilstand og børn: Det mindsker sandsynligheden for at arbejde sort meget signifikant at være gift, mens det ikke ser ud til at spille nogen rolle, om man har små børn.

Stilling og uddannelse: Sammenholdt med at være funktionæransat øger det sandsynligheden for at arbejde sort at være faglært. Selvstændigt erhvervsdrivende/medhjælpende ægtefæller, ufaglærte og arbejdsløse såvel som pensionister, personer under uddannelse og hjemmearbejdende husmødre mv. adskiller sig ikke signifikant fra funktionærer. Personer der ikke har afsluttet og heller ikke er i gang med en erhvervskompetencegivende uddannelse har en ringere sandsynlighed for at have arbejdet sort end referencegruppen med en erhvervsuddannelse (lærlinge

Boks 4. Multipel regressionsanalyse

En regressionsanalyse er en statistisk teknik, som bruges til at undersøge, hvor meget af variationen i en variabel der kan forklares af en eller flere (multiple) andre variable. Her: Hvor meget kan mønstret i, hvem der laver sort arbejde, forklares af køn, alder, uddannelse o.l. Regressionsanalyser foretages på forskellige måder afhængigt af, hvad det er, man vil undersøge. Her er det spørgsmålet om sort arbejde. Alle de interviewede er blevet spurgt, om de har arbejdet sort, og svaret er enten (1) ja eller (0) nej.

Vi har set, at en betydeligt større andel mænd end kvinder siger, at de har arbejdet sort. Vi har også set, at en større andel af de interviewede i Øst end i Vest siger, at de har arbejdet sort. Spørgsmålet er, om disse forskelle mellem mænd og kvinder og mellem Øst og Vest består, når man tager højde (kontrollerer) for alder, stilling, indkomst, civilstand og flere andre forhold i de grupper, man sammenligner. Ved et ja/nej spørgsmål som her kan man undersøge det ved at bruge et statistisk værktøj, der kaldes *logistisk regression*.

Problemet med en sammenligning af mænd og kvinder opstår fx, hvis der er flere mænd end kvinder med faglært arbejde, og faglærte samtidig arbejder mere sort end gennemsnittet. Så vil en del af forskellen i den sorte deltagelsesfrekvens mellem mænd og kvinder altså skyldes deres erhverv og ikke være en egentlig kønsforskel. På samme måde kan de forskellige deltagelsesfrekvenser i Øst og Vest i et eller andet omfang bl.a. være udslag af forskellige erhvervsfordelinger. Med andre ord kunne forskellen i den sorte deltagelsesfrekvens i begge tilfælde være mindre (eller i princippet helt væk), hvis man kun sammenlignede personer med samme erhverv.

Det kan logistisk regression kontrollere for. Det er det ene formål. Det andet formål er mere generelt at undersøge, hvad der ser ud til at påvirke sandsynligheden for at arbejde sort. Vi vil som nævnt udbygge modellen med flere variable senere. Vi ser ikke på, om effekterne er store eller små, men blot om de øger eller mindsker sandsynligheden for at arbejde sort.

Om en variabel påvirker sandsynligheden for at arbejde sort afhænger af, om effekten er statistisk sikker (signifikant). Graden af statistisk sikkerhed angives traditionelt ved risikoen for det modsatte. Det vil fx sige risikoen for, at kvinder faktisk har en *større* sandsynlighed for at arbejde sort end mænd, selv om regressionsanalysen viser det modsatte. Hvis en sandsynlighed er sikker (signifikant) på 1 procent-niveau, betyder det, at risikoen for det modsatte er mindre end 1 procent og altså meget lille. Vi vil kommentere sandsynligheder på 1, 5 og 10 procent-niveau, men når niveauet nærmer sig de 10 procent, vil vi omtale resultatet som mindre sikkert (mindre signifikant).

medregnet), mens det modsatte gør sig gældende for personer med en videregående erhvervsuddannelse (Fachschule o.l.), og for personer, der har en uddannelse, som ikke umiddelbart falder inden for en af hovedgrupperne, som ud over de nævnte også omfatter videregående uddannelser på faghøjskoler (Fachhochschulen) og universiteter (Hochschulen). Effekterne af uddannelse er signifikante på hhv. 10 og 5 procent-niveau.

Indkomst, tid i arbejdsløshed umiddelbart op til interviewtidspunktet og ejerbolig: Disse faktorer ser ikke ud til at hverken øge eller mindske sandsynligheden for at arbejde sort, når man som her kontrollerer for en række andre forhold også.

År for interviewet: Kun 2006 skiller sig ud med en lav sandsynlighed, mens der ikke er noget i vejen for, at den overordnede deltagelsesfrekvens kan være ens de øvrige år, sådan som vi også har været inde på.

Vi har flere gange omtalt svarene i interviewene i 2006 som afvigende og næppe helt retvisende, og vi har i kapitel 5 nævnt, at den samlede tendens i deltagelsesfrekvensen umiddelbart så ud til at være faldende over perioden som helhed, men at det ikke er så tydeligt endda, hvis de meget lave værdier, vi fandt i 2006, holdes ude af billedet.

Forskellen mellem Øst og Vest består ligesom forskellen mellem mænd og kvinder, når der samtidig kontrolleres for de øvrige variable. Effekten er endda relativt sikker, signifikansniveauet er også her på 5 procent. Det øger altså sandsynligheden for at arbejde sort at bo i Øst frem for i Vest, også når man kontrollerer for forskelle i fordelingen på de øvrige variable i de to dele af landet.

Er det det samme, der påvirker sandsynligheden for at arbejde sort for mænd og kvinder?

For di mænd og kvinder er så forskellige, hvad frekvensen for deltagelse i sort arbejde angår, udfører vi også analysen separat for de to køn. Det viser sig, at *alders-effekterne*, vi fandt i foregående afsnit, kun er signifikante for mænd, mens den effekt, der var af *civilstand*, kun gælder for kvinder: Gifte kvinder har en markant lavere sandsynlighed for at have arbejdet sort end ugifte kvinder. For så vidt angår alderseffekten, har desuden nu også de 50-59-årige en lavere sandsynlighed end referencegruppen, når det alene er mænd, der indgår i regressionen, omend denne effekt ikke er så statistisk sikker som for de ældste og de yngste.

For så vidt angår *stilling*, øger det – sammenholdt med referencegruppen funktionærer – blandt mænd sandsynligheden for at arbejde sort at være faglært, og for så vidt angår *uddannelse*, øger en Fachschulabschluss eller tilsvarende videregående erhvervsuddannelse sandsynligheden, mens det forringer sandsynligheden ingen (hverken igangværende eller afsluttet) erhvervskompetencegivende uddannelse

at have, men stadig kun for mænd, og signifikansniveauet er lavt (10 procent), når det gælder uddannelse, og én uddannelseskategori, der var signifikant i den fælles analyse for mænd og kvinder – kategorien ”Andet” – er nu ikke engang signifikant på det laveste niveau længere.

Indkomst var ikke signifikant i den fælles regression for mænd og kvinder, men i regressionerne opdelt på køn er der en positiv effekt af at ligge i de nedre indkomstgrupper. Det gælder dog også kun for mænd, og kun på et lavt signifikansniveau. Vi understreger for en god ordens skyld, at ”positiv” og ”negativ” naturligvis er brugt helt neutralt for at kunne skelne mellem faktorer, der påvirker sandsynligheden for at svare ja til at have arbejdet sort i hhv. op- og nedadgående retning.

Det er næsten uundgåeligt, at svar indsamlet i 2006 skiller sig ud, men det er også det eneste år for mændenes vedkommende, mens der ikke er noget i vejen for, at frekvensen de øvrige år kan være ens. Det samme mønster gælder ikke for kvinderne, men hvis man går tilbage og ser på udviklingen i tabel 5.1, overrasker det heller ikke, at 2004, 2006 og 2007 slår ud med en negativ effekt.

I de separate analyser for mænd og kvinder består forskellen mellem Øst og Vest nu kun for mænd, mens det ikke gør nogen signifikant forskel for kvinders sandsynlighed for at arbejde sort, om de bor i Øst eller i Vest, når man deler regressionerne op på køn. For mænd er effekten fortsat signifikant på 5 procent-niveau.

Betydning af Øst-Vest-dimensionen i de enkelte år

Til slut har vi delt analyserne yderligere op for at se på effekten fra år til år af at bo i hhv. Øst og Vest. Fortegnet for Vest er negativt for mænd alle årene undtagen 2001, men effekten er kun statistisk sikker i 2008. Et negativt fortegn for Vest betyder jo, at bopæl i det tidligere Vesttyskland mindsker sandsynligheden for at arbejde sort sammenholdt med at have bopæl i det tidligere Østtyskland eller DDR og omvendt. Derimod er fortegnet for kvinder faktisk positivt i alle år undtagen et, nemlig 2008, men effekten er i intet tilfælde statistisk sikker.

Det harmonerer godt med, som vi så i foregående sektion, at region ikke havde nogen signifikant effekt for kvinder, men en signifikant påvirkning af sandsynligheden for at arbejde sort for mænd. Når man ser på enkelte år for sig, vil man uundgåeligt i nogle situationer have relativt få observationer at bygge på, især af kvinder, der har arbejdet sort, og det kan i sig selv bidrage til at give udsving.

Sammenfatning

Det er uden undtagelse i Øst, man finder den højeste andel svarpersoner, der siger ja til at have arbejdet sort, nemlig 11-16 procent mod 8-10 procent i Vest. Tendensen – om nogen – kunne se ud til at være stigende i Øst og faldende i Vest. Forskellen mellem Øst og Vest er særdeles markant blandt mænd, mens det ikke er så entydigt

blandt kvinder. I begge dele af landet er deltagelsen højest blandt dem under 40. Selvstændige har et afvigende svarmønster i begge dele af landet, men især i Øst, som gør det svært at se et forklarligt mønster i udviklingen i denne gruppes deltagelse i sort arbejde. Den mulige let stigende tendens, vi fandt blandt funktionærer, ser ud til at være mest udpræget i Øst, mens et muligt lille fald blandt faglærte vil stamme fra Vest. Frekvensen blandt ufaglærte stiger betragteligt i Øst, mens den blandt arbejdsløse falder fra et meget højt niveau begge steder. Pensionister og personer under uddannelse ligger i hver sin ende med hjemmearbejdende husmødre m.fl. i gruppen "Andre" midt imellem.

Der er ikke noget entydigt mønster for, om de aktive i sort arbejde i gennemsnit bruger flest timer på det i Øst eller i Vest – i hvert fald ikke i de senere år, hvor niveauet begge steder er faldet til omkring fem timer plus/minus et kvarter. Aflønningen af sort arbejde er derimod ifølge besvarelserne klart højest i Vest. Kvinder i Øst har tilsyneladende oplevet en betydelig nedgang fra 8 til 5 euro i timen, mens mændene i de nye forbundslande har ligget ret konstant på 9-10 euro. I de gamle forbundslande var der til gengæld en betragtelig stigning for kvinderne fra 8 til 11-12 euro, mens mændene overordnet bevægede sig mindre, nemlig fra 12 til 13 euro i timen.

For at vurdere, om den forskellige grad af deltagelse i sort arbejde i Øst og Vest helt eller delvist kunne skyldes, at de to befolkningsgrupper fordeler sig forskelligt på fx køn, alder, stilling og uddannelse, har vi inddraget disse variable i en samlet analyse sammen med år for interviewet, svarpersonernes nettoindkomst og civilstand, om de har små børn, og om de ejer deres bolig eller bor til leje samt længden af en evt. arbejdsløshedsperiode på undersøgelsestidspunktet.

Vi opstillede først en model, hvor både mænd og kvinder indgik, og derefter gennemførte vi analysen separat for mænd og kvinder. Da den første model med stor sikkerhed bekræftede, hvad tabellerne har vist – nemlig at mænd har en større tilbøjelighed til at arbejde sort end kvinder – og den anden model viste, at det er forskellige forhold, der påvirker sandsynligheden for at arbejde sort for de to køn, har vi valgt at lægge vægten på separate analyser for mænd og kvinder. Vi nøjes med at kommentere de forhold, der i denne model har en statistisk sikker indflydelse på sandsynligheden for at arbejde sort.

Resultatet er, at det øger sandsynligheden for at arbejde sort at bo i Øst frem for i Vest, også når man samtidig kontrollerer for forskelle i fordelingen på de øvrige nævnte variable i de to dele af landet. Men det gælder kun for mænd.

Alder har også kun en statistisk sikker effekt for mænd, hvor unge har en større sandsynlighed for at arbejde sort end midaldrende, der igen har en højere sandsynlighed for at gøre det end ældre mænd. Der er ingen statistisk sikker effekt af alder for kvinder.

Giftede kvinder har en markant lavere sandsynlighed for at have arbejdet sort end ugifte kvinder.

Blandt mænd skiller først og fremmest faglærte sig signifikant ud med en højere

sandsynlighed for at arbejde sort end de øvrige stillingsgrupper. For så vidt angår *uddannelse* øger en Fachschulabschluss eller lignende videregående erhvervsuddannelse sandsynligheden, mens det forringer sandsynligheden ingen (hverken igangværende eller afsluttet) erhvervskompetencegivende uddannelse at have, men kun for mænd og mindre statistisk sikkert.

Også indkomst spiller en rolle, men kun for mænd, hvor det øger sandsynligheden for at arbejde sort at ligge i de nedre indkomstgrupper. Også her er effekten mindre statistisk sikker, end når det gælder region, alder og stilling for mænd og civilstand for kvinder.

Hvis man ser bort fra 2006 med dets usædvanligt lave niveau for deltagelse i sort arbejde, er der for mændenes vedkommende ikke noget i vejen for, at deltagerfrekvensen de øvrige år kan have været ens. Det er ikke tilfældet for kvinder, hvor årene 2004, 2006 og 2007 har en negativ effekt.

De regressioner, vi har foretaget i dette kapitel for at se på den mulige samvariation mellem deltagelse i sort arbejde og forskellige socio-demografiske faktorer, skal betragtes som foreløbige. I kommende kapitler tilføjer vi gradvist flere faktorer, der skal supplere de socio-demografiske variable. I dette kapitel var udgangspunktet det regionale Øst/Vest-aspekt. I tre senere kapitler vil udgangspunktet være først „afskrækkelse“ forstået som den subjektivt oplevede risiko for opdagelse og straffen for sort arbejde, dernæst den selvoplevede marginalsat (med sociale bidrag) og til sidst holdningen til overtrædelse af forskellige love og regler.

Det er hver især aspekter, der kan tænkes at påvirke beslutningen om at arbejde sort eller ikke, selv om det skal understreges, at det ikke er det samme som at påvise en egentlig årsagssammenhæng, hvis man finder en statistisk sikker samvariation mellem en variabel og deltagelse i sort arbejde. Vi vil hver gang fokusere på den nye variabel, der bliver tilføjet, og ikke i detaljer kommentere på samtlige faktorer, der indgår, før til sidst, når samtlige faktorer er inddraget. Undervejs bliver vi desuden nødt til at se bort fra de mange interviews, der blev gennemført i 2001, fordi der dengang hverken blev spurgt om forventet straf for sort arbejde, marginalsat eller holdninger/normer.

9. Det bliver lavet sort – de mest almindelige former for sort arbejde

Vi talte i kapitel 5 om områder, hvor der typisk bliver arbejdet sort, og nævnte, at fx håndværksmæssige færdigheder er efterspurgt som sort arbejde. I dette kapitel vil vi komme lidt nærmere ind på, hvordan de sorte arbejdstimer fordeles sig på nogle overordnede branchegrupper, som også bliver brugt i den officielle statistik af fx Statistisches Bundesamt (Tysklands Statistik) og EU.

Det er med andre ord ikke en detaljeret oversigt over sort arbejde blandt frisører, murere og mekanikere osv. Så meget i detaljer kan vi ikke gå. Frisører, murere og mekanikere skal heller ikke fremhæves eller hænges ud som specielt aktive inden for sort arbejde – det er blot eksempler på fag og typer af arbejde, der bliver nævnt, når vi spørger folk om, hvad det er, de har arbejdet sort med. Ved at fordele det sorte arbejde på nogle mere overordnede branchegrupper, som også bliver brugt i den officielle statistik, kan vi sammenligne omfanget af sort arbejde med omfanget af arbejdstimer i den registrerede og beskattede del af bygge og anlæg, hotel og restauration mv.

Da branchegrupperingen også bliver brugt internationalt, kan man sammenligne sort arbejde såvel som registrerede arbejdstimer fordelt på disse hovedområder i forskellige lande. Det kræver naturligvis, at der findes sammenlignelige undersøgelser af sort arbejde i disse lande. Det gør der fx i Danmark, hvor Rockwool Fondens Forskningsenhed har foretaget undersøgelser svarende til de tyske i en længere årrække. En sådan international sammenligning er dog ikke en del af emnet for bogen her.

Der er områder i den officielle, registrerede økonomi, som stort set ikke findes i skyggeøkonomien, og vi har for overskuelighedens skyld forkortet og ændret de officielle branchebetegnelser lidt, så de bliver så sigende som muligt for de typer af sort arbejde, de dækker. Før resultatgennemgangen viser vi de betegnelser, vi bruger, og nogle eksempler på typer af aktiviteter i de enkelte grupper.

Det skal understreges, at når vi taler om sort arbejde inden for brancher eller sektorer, så mener vi typen af arbejde og ikke nødvendigvis de mennesker, der har deres daglige arbejde i de pågældende sektorer af økonomien. Man kan jo sagtens arbejde sort med noget andet end det, man laver, når man er ”rigtigt” på arbejde. Man behøver heller ikke nogensinde at have beskæftiget sig professionelt med – eller overhovedet være uddannet til – det, man laver sort.

Vi viser to forskellige opgørelser: For det første sort arbejdes procentvise fordeling *på* sektorer og for det andet sort arbejdes procentvise omfang *inden for* (udvalgte) sektorer. Før resultaterne kommer her først en oversigt over de sektorer, vi

inddeler aktiviteterne i. Desuden nogle eksempler på, hvad det er for nogle aktiviteter, der falder ind under de enkelte overskrifter.

Principperne for inddeling i sektorer efter arbejdets art

Som nævnt har vi forkortet og ændret de overordnede branchebetegnelser fra den officielle statistik lidt, så overskrifterne passer bedst muligt til de typer af aktiviteter, som svarpersonerne i vores interviewundersøgelser har beskæftiget sig med i skyggeøkonomien (se næste side). I *Klassifikation der Wirtschaftszweige* (Statistisches Bundesamt 2008) kan man læse om, hvordan inddelingen følger retningslinjerne og systematikken i EU's branchekodning (NACE Revision 2), og man kan se de præcise betegnelser for hoved- og undergrupper i den officielle tyske statistik.

Inddelingen af sort arbejde i sektorer følger den vigtigste aktivitet. Nogle svarpersoner har arbejdet sort inden for flere fag og sektorer, men for ikke at gøre interviewet længere end højest nødvendigt har vi kun spurgt om det gennemsnitlige tidsforbrug og den gennemsnitlige aflønning for alle aktiviteter under et.

Sektor 1 – Landbrug mv. (inkl. havearbejde) – omfatter det, man kalder de primære erhverv, som også omfatter bl.a. fiskeri og skovbrug. Havearbejde o.l. fylder meget, men landbrugsarbejde forekommer også.

Sektor 7 – Økonomiske tjenesteydelser – er som sådan ikke den største sektor, når det gælder sort arbejde, men aktiviteterne er ret varierede. Og så er det jo lidt ironisk, at skatterådgivning og hjælp til selvangivelsen ikke er ualmindelige aktiviteter her.

Sektor 8 – Personlige tjenesteydelser – omfatter for en stor dels vedkommende ydelser inden for sundheds- og socialvæsen og undervisning, så vi har her valgt betegnelserne *personlige tjenesteydelser* for at illustrere, at de er rettet mod personer, og *økonomiske tjenesteydelser* for at illustrere, at de mere er rettet mod personers ejendom eller driften af en virksomhed.

Sort arbejdes procentvise fordeling på sektorer

I figur 9.1 har vi fordelt det totale antal timer, der er blevet arbejdet sort, på de ni sektorer, vi beskriver på næste side. Hvert års søjler summer altså til 100. Vi sammenligner 2001 med 2004-05 og 2006-08 slået sammen. Disse tre grupper bygger på henholdsvis fem, fire og fem enkeltundersøgelser (omnibusser) med i runde tal mellem 4.300 og 5.700 interviews.

Ud fra data i figur 9.1 er det tydeligt, at bygge og anlæg med mellem 30 og 42 procent tegner sig for de største andele i perioden. Som tidligere omtalt var selvstændige stort set fraværende i det sorte arbejde i 2004, og det er bl.a. det, der afspejler sig i den lavere andel, som sektoren landbrug mv. (de primære erhverv inkl. havearbejde) tegner sig for i 2004-05.

Den overordnede konklusion bliver, at arbejdet inden for bygge og anlæg i gen-

1. Landbrug mv. (inkl. havearbejde)

Fælde træer, træfældning, havearbejde, passe have, slået græs, ordne have for ældre mennesker, landbrugsarbejde, etc.

2. Fremstillingsvirksomhed

Maskinreparation, metalarbejde, syning og opsætning af gardiner, syarbejde, sat et skab op, etc.

3. Bygge og anlæg

Malerarbejde, hjulpet med renovering, arbejdet på en byggeplads, tækkearbejde, lagt tæpper, hjulpet venner med at bygge hus, lavt nyt badeværelse, lagt gulve, hængt lamper op, elinstallationer, murerarbejde, håndværksarbejde, etc.

4. Handel og reparation

Bilreparation, syet om/lagt tøj op, skrædderarbejde, salg fra markedsstand, slagter, reparation af en motorcykel, bilmekaniker, repareret personbiler, udsiftet udstødningsrør, repareret cykler, etc.

5. Hotel og restauration

Bartender, tjener, stillet op og hjulpet til fester, lavet mad, etc.

6. Transport

Bolig-flytning, flytning, flyttarbejde, hjulpet med at flytte, kørt lastbil, kurer-tjeneste, kørt bil, etc.

7. Økonomiske tjenesteydelser

Hjælp med selvangivelsen, udfyldt selvangivelse, indkomstskatteselvangivelse, skatterådgivning, udarbejdelse af en byggetegning, installeret pc, computerprogrammering, programmeret websites, rengøring, rengøringsarbejde, hjælp som oversætter/tolk, fejet i supermarked, kontorarbejde, skrivearbejde, etc.

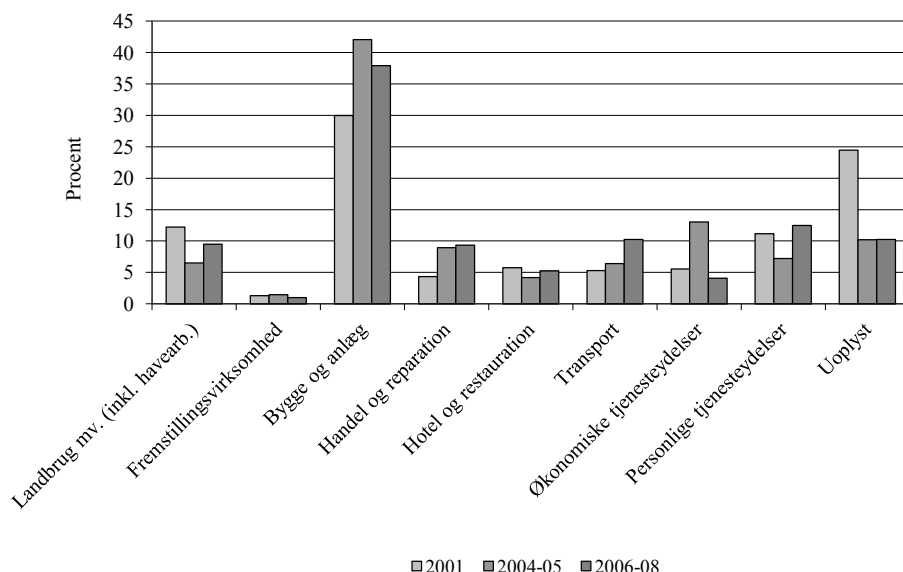
8. Personlige tjenesteydelser

Babysitter, passet børn, klippet hår, klippet/sat hår, vasket, hushjælp, indkøb, hjulpet med lektier, lektiehjælp, givet tennislektioner, ærinder for ældre mennesker, plejet en ældre dame, etc.

9. Uoplyst

Spørgsmålet om type af aktivitet er enten ikke besvaret, eller også har svaret ikke været præcist nok til, at aktiviteten kunne placeres i en af de otte grupper.

Figur 9.1. Sorte arbejdstimer fordelt på sektorer, 2001, 2004-05 og 2006-08.

Noter: Sammenlignet med tidligere udgivelser (Pedersen 2003, Feld og Larsen 2005a og b, 2006 og 2008) med tal for 2001 og 2004 er der sket mindre ændringer dels af kodningen af enkelte aktiviteter, dels af selve beregningen.

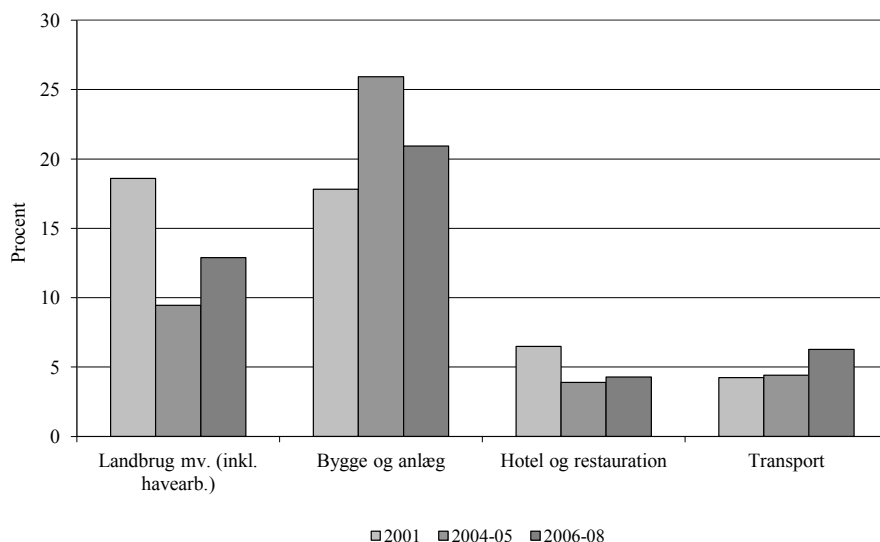
Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

nemsnit fylder godt og vel en tredjedel, fulgt af de personlige tjenesteydelser og den primære sektor, begge med omkring 10 procent over perioden som helhed. Dernæst følger de økonomiske tjenesteydelser, transport, handel og reparation og hotel og restauration med fra 5 til i underkanten af 10 procent, mens fremstillingsvirksomhed konstant ligger på et meget lavt niveau omkring 1 procent. Dette afspejler, at sort arbejde ikke så meget handler om produktion af varer til videresalg, men mere om arbejds- og tjenesteydelser. I kategorien handel og reparation er der langt overvejende tale om reparation af biler og cykler mv., mens salg som sådan kun udgør en mindre del.

Som det også fremgår af figur 9.1, så er andelen af timer, som ikke umiddelbart kan klassificeres med hensyn til arbejdets art, mere end dobbelt så høj i 2001 som i de følgende år. Ser man på højden af de øvrige søjler i 2001, kunne det godt se ud til, at der er taget lidt fra hver af de andre grupper bortset fra den primære sektor. Det er naturligvis kun et gæt, og vi undlader at fordele de ”overskydende” timer i kategorien ”uoplyst” i 2001 for at udligne niveauet i forhold til de øvrige år.

Som nævnt indledningsvis i dette kapitel kan fordelingen af sort arbejde på

Figur 9.2. Sorte arbejdstimer i procent af registrerede arbejdstimer i udvalgte sektorer, 2001, 2004-05 og 2006-08.

Noter: Antallet af arbejdstimer i den registrerede del af økonomien er fra Statistisches Bundesamt (2009 side 84). I tidligere udgivelser (Pedersen 2003, Feld og Larsen 2005a og b, 2006 og 2008) med tal for 2001 og 2004 var kilden til antallet af registrerede arbejdstimer Eurostat. Sammenlignet med de nævnte udgivelser er der desuden sket mindre ændringer dels af kodningen af enkelte aktiviteter, dels af selve beregningen.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

sektorer og så illustreres ved at se på, hvor meget disse timer brugt på sort arbejde svarer til i procent af de registrerede arbejdstimer i den formelle del af økonomien i de enkelte sektorer. Det er gjort i figur 9.2.

Sort arbejdes andel af arbejdstimerne inden for sektorer

Figur 9.2, hvor de timer, der er blevet arbejdet sort, er sat i forhold til de registrerede arbejdstimer i udvalgte sektorer, tegner langt hen ad vejen et billede svarende til figur 9.1. Lidt anderledes er det dog. Fx skal det sorte arbejde, som falder i den sektor, vi her kalder „personlige tjenesteydelser”, sættes i forhold til det, der i den officielle økonomi falder ind under „offentlige og personlige tjenesteydelser”. Det vil bl.a. sige sundheds- og socialvæsen og undervisning, så der er med andre ord tale om mange registrerede arbejdstimer og dermed en stor nævner i den brøk. Handel og reparation fylder også meget i den formelle økonomi, mens fx hotel og restauration fylder mindre. Det betyder, at selv om der faktisk bliver arbejdet flere

timer sort inden for både handel og reparation og personlige tjenesteydelser end inden for hotel og restauration, så fylder sort arbejde *relativt* mere inden for hotel og restauration end i de to andre sektorer. Derfor er det hotel og restauration, der er medtaget i figur 9.2 som en af de fire sektorer, hvor sort arbejde fylder relativt mest.

Sort arbejde inden for bygge- og anlægssektoren udgør i forhold til de registrerede arbejdstimer mellem godt 18 og næsten 26 procent. Sagt på en anden måde udgør sort arbejde 15-20 procent af samtlige timer inden for bygge og anlæg, hvis man lægger den formelle økonomi sammen med den uformelle ifølge vores skøn her. Sagt på en tredje måde svarer det til, at et sted mellem hver femte og hver syvende time har været sort.

Efter bygge og anlæg følger landbrug mv. (inkl. havearbejde), hvor sort arbejde har et omfang svarende til mellem godt 9 og knap 18 procent af de registrerede timer eller 8-15 procent af samtlige timer. Derudover har vi valgt at vise hotel og restauration og transport. I de resterende sektorer fylder det sorte arbejde, som vi måler, mindre end i de to sidstnævnte, og inden for fremstillingsevirsomhed er andelen så lille, at den afrundet bliver nul. De samme bemærkninger som i tidligere kapitler om det usædvanligt lave niveau i undersøgelserne i 2006, og specielt i den i oktober, gælder naturligvis også her. Den betydelige andel uoplyst i 2001 kan også medvirke til underskøn det år, specielt hvis aktiviteterne ikke er taget nogenlunde ligeligt fra de enkelte sektorer.

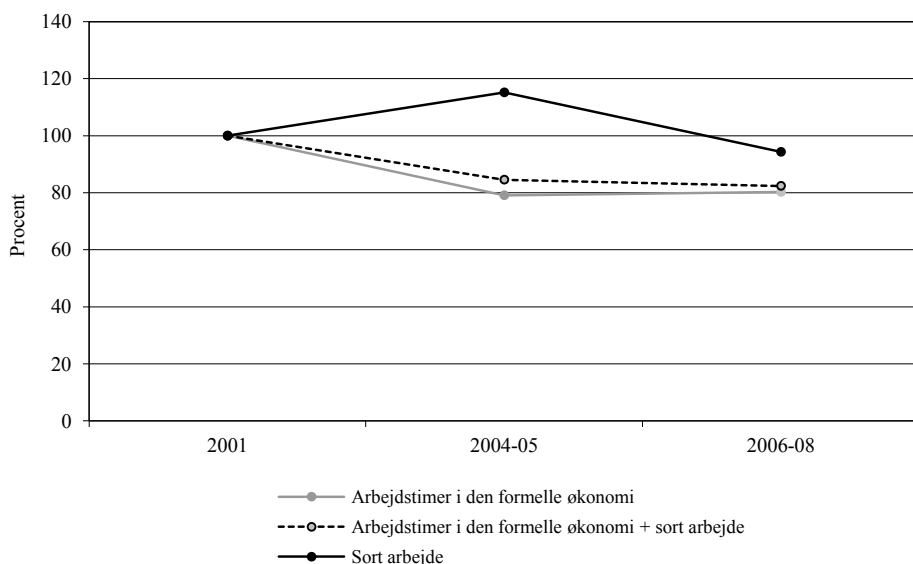
Stiger sort arbejde i dårlige tider?

Siden årtusindskiftet har Tyskland oplevet en konjunkturedgang og siden en bedring af konjunkturerne igen. Det skal understreges, at en syvårig periode ikke er tilstrækkeligt til at sige noget med sikkerhed om, hvordan sort arbejde varierer med konjunkturudviklingen. Det er heller ikke sikkert, at en lavkonjunktur (eller en højkonjunktur) virker ens fra gang til gang. Alligevel har vi for eksperimentets skyld prøvet at sammenligne udviklingen i antallet af arbejdstimer inden for bygge- og anlægssektoren med og uden sort arbejde (se figur 9.3).

Bygge og anlæg er, som det fremgik i de foregående afsnit, dels den vigtigste sektor, når det gælder sort arbejde, dels kan tilbagegangen i den økonomiske udvikling i Tyskland efter 2001 i høj grad tilskrives netop bygge og anlæg. Derfor er det interessant at se, at sort arbejde inden for sektoren først steg betydeligt for siden at falde igen, da der skete en bedring i den formelle økonomi. Det er også bemærkelsesværdigt, at stigningen i det sorte arbejde fra 2001 til 2004-05 skete på trods af et samlet fald i det sorte arbejde.

Der ligger også heri, at en betydelig del af forklaringen på det fald i det sorte arbejdes samlede omfang, som vi finder i de senere år, må skulle findes inden for bygge og anlæg.

Figur 9.3. Udviklingen i antallet af arbejdstimer i bygge- og anlægssektoren med og uden sort arbejde, 2001, 2004-05 og 2006-08, index 2001=100.

Noter: Se figur 9.2.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Sammenfatning

Bygge og anlæg tegner sig med mellem 30 og 42 procent af samtlige timer for godt og vel en tredjedel af det sorte arbejde fulgt af de personlige tjenesteydelser (baby-sitting, klipning mv.) og arbejde i den primære sektor (især havearbejde) hver med omkring 10 procent over perioden som helhed. De økonomiske tjenesteydelser (fx it-arbejde og rengøring), transport (kørsel, flytning mv.), handel og reparation og endelig hotel og reparation fylder mellem 5 og 10 procent. Fremstillingsvirksomhed ligger konstant på et meget lavt niveau på omkring 1 procent. Sort arbejde består dermed overvejende af arbejds- og tjenesteydelser (handel og reparation omfatter helt overvejende reparation af biler og cykler mv.)

Sætter man i stedet de timer, der er blevet arbejdet sort, i forhold til de registrerede arbejdstimer i udvalgte sektorer, bliver der byttet lidt om på rækkefølgen. Bygge og anlæg er fortsat størst, men nu fulgt af havearbejde og (i mindre omfang) arbejde i landbruget, hotel og restauration og transport. Ændringerne i rækkefølgen hænger selvfølgelig sammen med, at fx hotel- og restaurationsbranchen fylder betydeligt mindre i den formelle økonomi end de sektorer, som det sorte arbejde inden for det, vi kalder personlige tjenesteydelser, skal holdes op imod.

Inden for bygge og anlæg udgør sort arbejde i forhold til de registrerede ar-

bejdstimer mellem godt 18 og næsten 26 procent – dvs. 15-20 procent af samtlige timer, hvis man lægger den formelle økonomi sammen med den uformelle. Det er interessant at bemærke, at sort arbejde inden for bygge og anlæg steg fra 2001 til 2004-05, hvor Tyskland oplevede en konjunkturedgang, som ramte ikke mindst bygge- og anlægssektoren, for siden at falde igen, mens den formelle økonomi oplevede bedre tider. Det skal dog understreges, at man ikke kan konkludere noget om sammenhængen mellem sort arbejde og konjunkturudviklingen på baggrund af så kort en periode som syv år.

10. Kontrol, straf og sort arbejde

I kapitel 8 tog vi de første skridt til en mere sammenhængende beskrivelse af, hvordan deltagelse i sort arbejde varierer med køn, alder, stilling, indkomst osv. ved at inddrage flere forklarende variable på én gang i stedet for at tage dem en ad gangen. Formålet var at se, hvordan *samspeilet* mellem de enkelte variable kunne påvirke billedet af, hvem der arbejder sort.

Vi brugte imidlertid kun såkaldt kvantitative variable, dvs. variable, der beskriver forhold, som kan observeres og måles, og kun socio-demografiske variable. Socio-demografiske variable beskriver svarpersonerne dels mht. økonomiske og sociale forhold som indkomst og stilling, dels mht. køn, alder, civilstand osv. De socio-demografiske variable er med, fordi de formodes at have betydning for den enkeltes muligheder for at arbejde sort og måske også for incitamenterne til at gøre det.

I dette og de næste to kapitler supplerer vi de kvantitative, socio-demografiske variable med kvalitative variable. Kvalitative variable dækker holdninger og vurderinger, som det i sagens natur er sværere at observere og måle. Holdninger er firkantet sagt de grundholdninger, normer eller værdier vi alle i et eller andet omfang er præget af og lever efter – vore egne såvel som omgivelsernes. Vurderinger er skøn over nogle mere konkrete forhold som fx risikoen for at blive opdaget, hvis man arbejder sort, og straffen for det – emnerne for dette kapitel.

Derefter ser vi i kapitel 11 på spørgsmålet om svarpersonernes skøn over deres marginalsat ved en ekstra indkomst, og i kapitel 12 prøver vi at indkredse de mere abstrakte værdier og normer ved hjælp af spørgsmål om holdningen til otte eksempler på lov- og regelbrud.

Muligheden for gevinst og risikoen for straf

Sort arbejde er lig med unddragelse af skat, sociale bidrag og afgifter. Samtidig overtræder man måske også andre regler. Det har derfor en konsekvens, hvis det bliver opdaget, at man arbejder sort.

Straf og kontrol er traditionelt de vigtigste instrumenter i kampen mod sort arbejde og mod skatteunddragelse i det hele taget i Tyskland, og da den såkaldte *Schwarzarbeitsgesetz* (lov mod sort arbejde) blev vedtaget i 2004, var formålet at mindske sort arbejde netop gennem øget kontrol og højere straf. (*Schwarzarbeitsgesetz*: Gesetz zur Intensivierung der Bekämpfung der Schwarzarbeit und damit zusammenhängender Steuerhinterziehung, SchwarzArbG, Bundesrats-Drucksache 155/04a.) Loven definerer også for første gang juridisk, hvad sort arbejde er.

Valget af kontrol og straf som instrumenter kan finde støtte i økonomisk teori,

hvor den forventede straf fungerer ligesom et prisskilt på en vare. Jo højere pris (straf), desto mere vil man tænke sig om, før man slår til (arbejder sort). Omvendt må det så også betyde, at jo højere det forventede udbytte er ved at lade være med at selvangive, desto mere tilbøjelig vil man være til at arbejde sort.

Kontrol og straf kan under et kaldes "afskrækkelse", og den samlede afskrækkelseeffekt består af sandsynligheden (risikoen) for at blive opdaget og straffens størrelse. Den forventede gevinst ved at arbejde sort afhænger til gengæld af sandsynligheden (chancen) for *ikke* blive opdaget og den skat mv., man skulle have betalt, hvis man havde selvangivet indkomsten.

Beslutningen om at arbejde sort er dermed i princippet et simpelt regnestykke, hvor risikoen for at blive opdaget og omkostningen ved det i form af straf bliver sammenholdt med chancen for at slippe godt fra det og den forventede gevinst i form af "sparet" skat osv.

Det er selvfølgelig en forsimpeling, for hvordan opgør man omkostningen ved at komme i fængsel, og hvad betyder *omgivelsernes* dom? Men selv hvis man ser bort fra det, er det ikke helt let at forudsige, hvordan den enkelte vil reagere på en bestemt kombination af kontrolintensitet, straf, marginalskat og indkomst. Det er jo meget forskelligt, hvor risikovillige mennesker er. Det, der for nogle kan virke som en acceptabel risiko, kan for andre forekomme alt for risikabelt.

Desuden er mange enten usikre på eller fejl vurderer risikoen, straffen, deres marginalskat og måske også deres indkomst. Hvis beslutningsgrundlaget er usikkert, øger det risikoen, og hvis det er forkert, gør det også resultatet uforudsigeligt. Derfor er der ikke noget entydigt svar på, hvordan afskrækkelse virker i praksis. Usikkerhed, fejl vurderinger og forskellig "risikovillighed" er springende punkter.

Der er også nogen, der mener, at en *for* stram kontrol kan føre til mindre efterlevelse af reglerne, nemlig hvis mennesker, der egentlig er indstillet på at betale deres skat og socialbidrag, føler sig gået for nær af myndighederne og derfor arbejder sort i protest.

Dermed er vi fremme ved endnu en faktor, der betyder, at "regnestykket" har mere end én løsning: Værdier og normer gør, at ikke alle har den samme holdning til tingene. Derfor kan to personer, der ellers tilsyneladende har de samme egenskaber og forudsætninger, komme til forskellige resultater, når de skal beslutte, om de vil arbejde sort eller ikke. Det vender vi tilbage til i kapitel 12.

Foreløbig vil vi koncentrere os om afskrækkelsen. I resten af kapitlet her viser vi først de interviewedes svar på spørgsmålet om deres personlige opfattelse af risikoen for at blive opdaget, hvis man arbejder sort. Derefter viser vi svarene på spørgsmål om straffen for at arbejde sort, og til sidst ser vi på, hvordan deltagelse i sort arbejde varierer med disse svar i samspil med køn, alder, stilling, indkomst og de øvrige socio-demografiske variable.

Risikoen for at blive opdaget, hvis man arbejder sort

Det første element i bestræbelserne på at afskrække borgerne fra at arbejde sort er som nævnt kontrol, og det andet er (højere) straf. Her ser vi på kontrol-delen. I interviewene bliver alle stillet følgende spørgsmål: De, der arbejder sort og dermed omgår reglerne om at betale skat, løber jo en vis risiko for, at myndighederne opdager det og uddeler en efterregning og måske bøder. Mener De, at risikoen for at blive opdaget er meget stor, temmelig stor, temmelig lille eller meget lille?

Man kan ikke afvise, at der kan være en vis efterrationalisering i besvarelserne af dette og andre spørgsmål, fordi vi spørger om det på samme tid, som vi spørger, om personen selv har arbejdet sort inden for de sidste 12 måneder. Har man det i løbet af perioden, eller tidligere, kan opfattelsen muligvis til en vis grad afhænge af det. Omvendt er det jo ikke nødvendigvis sådan, at hvis man har arbejdet sort, og det er gået godt, så vil man også slutte, at risikoen er lille. Det kan godt være, at man faktisk har opfattet risikoen som stor, men bare har været forsigtig og taget sine forholdsregler. Men helst ville vi have kendt personernes vurdering af risiko osv. *før* den periode, vi spørger om.

Hvad eventuelle tidligere erfaringer med sort arbejde angår, må man gå ud fra, at de fylder mindre, jo længere tilbage, de ligger, fordi verden hele tiden forandrer sig, og man bliver påvirket af det, man ser og hører og læser – fx om kampagner mod sort arbejde.

Tabel 10.1 viser, at godt en tiendedel ikke har kunnet eller villet svare på spørgsmålet om risiko, men andelen ser ud til at være faldende. I de seneste år har 12 procent opfattet risikoen som meget stor mod før 9-11 procent. I både 2001 og 2008 opfattede en fjerdedel risikoen som temmelig stor mod omkring 30 procent i 2004-07. Det lidt højere niveau i 2004, hvor loven mod sort arbejde blev vedtaget, og i årene derefter kunne tyde på, at omtale og måske også den faktiske kontrol har påvirket opfattelsen lidt, men tilsyneladende ikke markant eller varigt.

Tabel 10.1. Formodet risiko for at blive opdaget og straffet, hvis man arbejder sort.

	Meget stor	Temmelig stor	Temmelig lille	Meget lille	Ved ikke/uoplyst	Total ¹⁾	Antal personer
	%						
2001	11	25	30	18	16	100	5,686
2004	9	30	32	15	14	100	2,143
2005	11	31	32	14	11	100	2,144
2006	12	30	31	16	11	100	2,176
2007	12	29	35	13	12	100	1,096
2008	12	25	34	17	12	100	2,122

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.¹⁾ Summen kan afvige fra 100 pga. afrunding.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Tabel 10.2. Andelene i Vest og Øst der oplever risikoen for at blive opdaget og straffet, hvis man arbejder sort, som meget stor eller temmelig stor fordelt på køn og alder.

	Vest		Øst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
	%			
18-29	33	38	35	45
30-39	33	45	31	44
40-49	35	43	44	48
50-59	36	41	38	48
60-74	35	41	36	47
Total 18-74 år	34	38	37	42
Antal 18-74-årige i stikprøven	5.616	6.656	1.403	1.692

Noter: Gennemsnit for årene 2001 og 2004-08. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Man kan også vælge at hæfte sig ved, at to tredjedele eller flere af de adspurgte finder risikoen ikke helt ubetydelig, og at denne andel steg i 2004 og årene efter indførelsen af loven mod sort arbejde samtidig med, at færre var i tvivl eller ikke svarede. Omvendt fandt hhv. 48, 47, 46, 47, 48 og 51 procent – altså halvdelen – risikoen temmelig lille eller meget lille. Selv om disse andele altså i realiteten er ens, kan man godt bemærke, at færrest – selv om det måske er et tilfælde – siger temmelig lille eller meget lille risiko i 2005, hvor samtidig flest opfatter risikoen som temmelig stor eller meget stor.

I tabel 10.2 har vi slået alle de undersøgte år sammen og viser andelene, der opfatter risikoen for at blive opdaget og straffet for sort arbejde som enten meget stor eller temmelig stor.

Det viser sig ikke helt overraskende, at kvinder i alle aldersgrupper anser risikoen for at være større, end mænd i samme aldersgruppe gør. Det gælder både i Øst og i Vest, hvor hhv. 37 procent mod 47 og 34 mod 42 vurderer risikoen som meget stor eller temmelig stor – dvs. omkring 10 procentpoints forskel på mænd og kvinder. Fordi det gælder alle aldersgrupper, består forskellen, når man tager højde for, at aldersfordelingen blandt mænd og kvinder ikke er den samme. Relativt flere kvinder end mænd er over tres, men det er faktisk ikke, som man måske ville forvente, de ældste, der finder risikoen størst. Det ser snarere ud som om, det topper i 40-49-års-alderen og så daler igen, og det kan måske til dels hænge sammen med, hvilke typer af sort arbejde man kunne forestille sig, at man selv – eller

Tabel 10.3. Andelene i Vest og Øst der oplever risikoen for at blive opdaget og straffet, hvis man arbejder sort, som meget stor eller temmelig stor fordelt på køn og år.

	Vest		Øst	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
	%			
2001	33	39	32	42
2004	35	43	35	44
2005	40	44	39	54
2006	36	45	42	53
2007	33	47	36	50
2008	32	38	44	48
Total 18-74-årige	34	38 42	42 37	47

Noter: Stikprøverne er udtrukket på husstands niveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. Antal 18-74-årige i stikprøven: Se tabel 10.1 og 10.2.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

ens jævnaldrende – ville give sig af med. Endelig er andelen som allerede antydnet lidt højere i Øst end i Vest. Øst-Vest-opdelingen er beholdt i tabel 10.3, hvor vi i forhold til tabel 10.2 har skiftet alder ud med år.

Vi var inde på i omtalen af tabel 10.1, at lovgivningen i 2004 mod sort arbejde måske havde ført til en let stigning i andelen, der vurderede risikoen som meget eller temmelig stor, men også at stigningen så ud til at være midlertidig. Tabel 10.3 nuancerer billedet, for det ser ud til, at andelen steg noget mere i Øst end i Vest efter 2004. Det ser også ud til, at niveauet er forblevet højere i Øst – eller i hvert fald at faldet tilbage til det tidligere niveau går langsommere der end i Vest. Det betyder, at andelene gik fra at være omtrent ens i Øst og i Vest til at være højest i Øst.

Disse iagttagelser er jo i sig selv interessante, men spørgsmålet er selvfølgelig for det første, om afskrækkelse ser ud til at kunne have en effekt, og for det andet, om der kan spores en effekt af den *øgede* indsats mod sort arbejde. Igen vil vi ikke kunne sige noget med sikkerhed om egentlige årsagssammenhænge, men vi kan se på, hvordan tingene varierer i forhold til hinanden.

Har *kontrol* som sådan en effekt på, *om og hvor meget* man arbejder sort? Ja, ser man på selve *deltagelsesfrekvensen* i grupper med forskellig risikovurdering i alle de 14 undersøgelser under et, kunne det godt se sådan ud. Blandt dem, der enten ikke svarede eller fandt risikoen temmelig stor eller meget stor, var det ”kun” 6-7 procent, der svarede ja til at have arbejdet sort, mens det var 11 procent af dem, der vurderede risikoen som temmelig lille, og 18 procent af dem, der mente, at risikoen var meget lille. Men denne fordeling kan også bl.a. være udtryk for, at grupperne

er forskelligt sammensat fx mht. køn. Derfor vil vi om lidt supplere modellen fra kapitel 8 med svarpersonernes risikovurdering, så der også bliver taget højde for forskelle i køn, alder, stilling osv.

Ser man på *tidsforbrug* og risikovurdering, er tendensen den samme bortset fra, at set over hele perioden er de sortarbejdende svarpersoner, der ikke har kunnet eller villet vurdere risikoen, dem, der har brugt flest timer på det, nemlig i gennemsnit 8 timer om ugen. De, der opfattede risikoen som temmelig stor eller meget stor men alligevel arbejdede sort, har i gennemsnit brugt 5-5½ time om ugen, og de, der mente, at risikoen var temmelig lille eller meget lille, har brugt hhv. 7 og 8½ time.

Har *øget kontrol* en effekt? Ifølge interviewsvarene var deltagelsen i sort arbejde relativt lav i 2004, men den nåede til gengæld det højeste niveau i 2005 og svingede ellers omkring ti procent. Det kan virke paradoksalt, at flest svarede ja til at have arbejdet sort i 2005, hvor flest opfatter risikoen som temmelig stor eller meget stor. Deltagelsesfrekvensen virker altså umiddelbart mere eller mindre upåvirket af den øgede indsats mod sort arbejde til trods for, at den tilsyneladende blev bemærket. Til gengæld gav svarene et fald i tidsforbruget, og det kunne måske antyde, at man enten er blevet mere forsigtig eller har ændret holdning til, hvor grænsen går.

Sammenligner man tiden før og efter lovgivningen i 2004 – dvs. sammenligner 2001 med 2004-08 – er faldet i timetallet især sket blandt dem, der enten finder risikoen meget stor eller meget lille. (Man kan naturligvis ikke afvise, at sidstnævnte finder risikoen lille, fordi de har valgt noget sort arbejde fra netop for at gøre risikoen mindre – dvs. et element af efterrationalisering i stedet for en generel vurdering.) Det gennemsnitlige ugentlige timetal blandt sortarbejdende i disse grupper faldt med hhv. næsten 50 procent og en tredjedel, mens gennemsnittet for dem, der finder risikoen temmelig stor, faldt med omkring 10 procent, og det var uændret for gruppen, der oplevede risikoen som temmelig lille. Gennemsnittet var til gengæld steget i gruppen af svarpersoner, der ikke havde givet nogen konkret vurdering af risikoen, nemlig fra 5 timer og 20 minutter til 9½ time. Det skal dog med, at antallet af personer i nogle tilfælde ikke er større end, at enkelte særligt høje værdier kan komme til at betyde forholdsvis meget, som vi også har været inde på i tidligere kapitler.

Alt i alt kan man altså ikke umiddelbart afvise, at den øgede kontrolindsats har haft en effekt på mængden af timer, der bliver arbejdet sort.

Straffen for at arbejde sort

I dette afsnit ser vi på det andet element i bestræbelserne på at afskrække borgerne fra at arbejde sort, nemlig (højere) straf. Vi har stillet følgende to spørgsmål: (1) Hvis skattemyndighederne opdager, at man har arbejdet sort, må man efterbetale den unddragne skat, og man kan muligvis blive idømt bøde- eller frihedsstraf. Hvilken straf må man efter Deres mening regne med, hvis skattemyndighederne

Tabel 10.4. Forventet straf for sort arbejde til en værdi af hhv. 2.500 euro og 10.000 euro, i procent.

		Efterbetaling af skat ...	... og en bøde på 50-100% af det unddragne beløb ¹⁾	... og en bøde på 150-200% af det unddragne beløb ¹⁾	Fængselsstraf ²⁾	Ved ikke/uoplyst	Total ³⁾	Antal personer
		... til en værdi af 2.500 euro						
2004	Vest	20	54		5	22	100	1,766
	Øst	19	43		6	33	100	377
2005	Vest	27	54		7	12	100	1,677
	Øst	25	51		10	14	100	467
2006	Vest	27	30	14	-	30	100	1,726
	Øst	33	31	15	-	22	100	450
2007	Vest	24	39	13	-	25	100	859
	Øst	26	30	17	-	26	100	237
2008	Vest	28	34	13	-	25	100	1,692
	Øst	36	26	12	-	25	100	430
		... til en værdi af 10.000 euro ⁴⁾						
2006	Vest	10	25	24	10	31	100	1,726
	Øst	13	18	30	16	24	100	450
2007	Vest	11	21	34	9	25	100	859
	Øst	10	25	25	17	24	100	237
2008	Vest	9	25	30	9	27	100	1,692
	Øst	12	23	24	15	26	100	430

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. ¹⁾ I 2004-05 blev bødestørrelsen ikke specificeret. ²⁾ I august 2004 kunne svarpersonerne vælge mellem to svarkategorier, der indebar fængsel: (1) De skyldige skatter betales og dertil en fængselsstraf og (2) De skyldige skatter betales og dertil en bøde og en fængselsstraf. I oktober 2004 og i april og juni 2005 indgik der kun én kategori, der indebar fængselsstraf, nemlig (2). I 2006-08 var fængselsstraf ikke medtaget som et muligt svar på det kort, svarpersonerne fik forelagt ved spørgsmålet om sort arbejde for 2.500 euro. ³⁾ Summen kan afvige fra 100 pga. afrunding. ⁴⁾ Spørgsmålet om sort arbejde for 10.000 euro blev ikke stillet i 2004-05.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

skulle opdage, at man har arbejdet sort for 2.500 euro? (2) Og hvilken straf må man efter Deres mening regne med, hvis skattemyndighederne skulle opdage, at man har arbejdet sort for 10.000 euro?

Ved begge spørgsmål blev der vist et kort med de mulige svar, hvor fængselsstraf var en mulighed i (2) men ikke i (1). Spørgsmål om den formodede straf blev ikke stillet i 2001, hvor risiko var det eneste kvalitative aspekt, der indgik. Spørgsmålene er blevet ændret flere gange, før de fandt deres endelige form. Det gælder både mht. svarkategorier og formuleringer, og spørgsmål (2) blev kun stillet i 2006-08. Ændringerne er beskrevet i noterne til tabel 10.4.

Ser man på fordelingen af besvarelserne i hhv. Øst og Vest, er det svært at se

de store forskelle. Det skulle lige være den noget større andel i Øst end i Vest, der mener, at fængselsstraf kommer på tale ved sort arbejde til en værdi af 10.000 euro – 15-17 mod 9-10 procent. Måske kan der også spores en tendens til stigende andel i Vest, der mener, at bøden for at arbejde sort for 10.000 euro er større end den unddragne skat, mens andelen falder i Øst. Fordelingen ændrer sig begge steder helt som forventet i retning af hårdere straf, når man hæver beløbet fra 2.500 til 10.000 euro, men bortset fra i 2005, hvor det er færre, er 22-30 procent også begge steder i tvivl om straffens størrelse.

Det er interessant at se, at hver femte i 2004 og hver fjerde eller endda hver tredje i de følgende år mener, at straffen for at arbejde sort for 2.500 euro er lig nul. Hver tiende mener endda, at det er straffrit at undlade at selvangive en indtægt på 10.000 euro, mens omkring halvdelen mener, at man får en bøde af en eller anden størrelse, og altså i runde tal hver tiende i Vest og hver sjette i Øst mener, at det giver fængselsstraf.

Er de, der arbejder sort, mindre nervøse for konsekvenserne end andre?

Disse beskrivende tabeller giver et førsteindtryk af, hvordan svarene fordeler sig på forskellige persongrupper i interviewundersøgelserne, men det er svært at overskue mere end nogle få dimensioner ad gangen. Derfor opstiller vi nu ligesom i kapitel 8 en model og foretager en logistisk regression for at få et bedre billede, der tager højde for samspillet mellem flere forhold på én gang. Det nye er en variabel, der deler svarpersonerne op i dem, der mener, at risikoen for at blive opdaget og straffet er meget stor eller temmelig stor, og på den anden side dem, der

Boks 5. Ved ikke/uoplyst-gruppen i den multiple regressionsanalyse

Som det fremgik af tabel 10.1 og 10.4, var der både i risikospørgsmålet og i spørgsmålet om straf en del personer i ved ikke/uoplyst-gruppen. I regressionerne har vi tildelt dem median-værdien for dem, der har svaret konkret. Medianværdien forstået som det svar, der deler materialet midt over, så den ene halvdel har svaret det samme eller højere, og den anden halvdel har svaret det samme eller lavere. Her kan svarene være enten 1. meget stor, 2. temmelig stor, 3. temmelig lille eller 4. meget lille, og da ca. 40 procent svarer enten 1 eller 2, ca. en tredjedel svarer 3 og resten 4, vil de(t) svar, der deler materialet i to lige store dele, ligge i kategori 3. Vi har dog foretaget medianberegningen for hver enkelt omnibusundersøgelse for sig, så i praksis behøver det ikke altid at være kategori 3. Vi gør det for at undgå at måtte udelade for mange personer pga. manglende svar.

mener, at risikoen er temmelig lille eller meget lille. Formålet er til dels det samme som med tabellerne ovenfor, nemlig at få en ide om, hvorvidt der kunne se ud til at være en sammenhæng mellem en persons risikovurdering og beslutningen om at arbejde sort. Derudover er spørgsmålet, om indlemmelsen af denne risikovariabel rykker ved billedet af betydningen af de øvrige variable, der allerede indgik i modellen i kapitel 8.

Vi gennemfører regressionsanalyserne separat for mænd og kvinder. Dels er mænd og kvinder meget forskellige, hvad frekvensen for deltagelse i sort arbejde angår, og som det viste sig i kapitel 8, holder denne forskel, når man tager højde for en række andre variable, dels er det forskellige ting, der slår ud for mænd og kvinder i analyserne.

Princippet i en logistisk regressionsanalyse og signifikans er forklaret i boks 4 (Multipel regressionsanalyse) i kapitel 8.

Ser risikoen for opdagelse ud til at påvirke sandsynligheden for at arbejde sort?

Som nævnt vil vi senere indføre den forventede straf for sort arbejde i modellen – en variabel, som først kom med i undersøgelsen i 2004. Vi indfører med andre ord ikke kun en ny variabel, vi fjerner også et år fra analysen. Derfor begynder vi på en måde forfra, og for at få det fulde overblik, vil vi allerede her se på, om det betyder noget for analysen med socio-demografiske variable og risiko, om 2001 er med eller ikke. Vi viser derfor først resultaterne for alle undersøgelser i perioden 2001-08, og derefter ser vi på, hvad den samme analyse begrænset til perioden 2004-08 giver – og det er ikke helt det samme, viser det sig. I slutningen af afsnittet viser vi resultaterne i oversigtsform i tabel 10.5 og 10.6.

En, to eller tre stjerner i tabellerne betyder, at effekten af den pågældende kategori – eller samvariationen – er statistisk sikker (signifikant) på hhv. 10, 5 eller 1 procent-niveau, hvor 1 procent er den højeste signifikans (se forklaringerne i boks 4 i kapitel 8). Minus betyder negativt fortegn, og plus betyder positivt fortegn. Negativ/positiv bliver her brugt i betydningen, at tilhører man den pågældende kategori, forringer/forøger det sandsynligheden for at arbejde sort sammenholdt med den valgte referencegruppe.

2001 – 2008

Formålet med analysen i dette afsnit er ligesom i kapitel 8 at vurdere, hvad der kunne se ud til at have en effekt på sandsynligheden for at arbejde sort. Det nye er inddragelsen af risikoen for at blive kontrolleret og straffet som supplement til de socio-demografiske variable. Gennemgangen ovenfor viste helt overordnet, at blandt personer, der enten ikke svarede, eller som fandt risikoen temmelig stor eller meget stor, svarede 6-7 procent ja til at have arbejdet sort, mens det var 11 procent af dem, der vurderede risikoen som temmelig lille, og 18 procent af dem, der

mente, at risikoen var meget lille. Regressionsanalysen viser den samme tendens. *I denne model er det statistisk meget sikkert, at det mindsker sandsynligheden for, at en person svarer ja til at have arbejdet sort, hvis han eller hun mener, at risikoen for at blive opdaget er stor eller meget stor (se tabel 10.5). Det gælder både mænd og kvinder.* Som forklaret i boks 5, blev personer i ved ikke/uoplyst-gruppen tildelt median-værdien for de personer, der havde svaret konkret.

Indlemmelsen af risiko rykker til gengæld ikke afgørende ved billedet af betydningen af andre variable i forhold til analysen i kapitel 8:

Sammenlignet med personer i fyrrerne, er mænd under 30 mere tilbøjelige til at (svare ja til at) have arbejdet sort, mens mænd over 50 gør det mindre. For kvinder gør *alder* ingen forskel.

Stilling slår forskelligt ud for mænd og kvinder. Sammenholdt med referencegruppen funktionærer er sandsynligheden for at svare ja til at have arbejdet sort signifikant højere for faglærte mænd. Det er til gengæld også den eneste stillingsgruppe, der skiller sig statistisk sikkert ud. Hvis man *ingen erhvervskompetencegivende uddannelse* har og heller ikke er i gang med en sådan uddannelse, er fortegnet negativt for mænd, mens det er positivt for mænd, der har afsluttet en videregående erhvervsuddannelse. Noget nyt er, at også mænd, der har afsluttet universitetsuddannelsen nu også adskiller sig signifikant og med negativt fortegn. Uddannelses effekt på sandsynligheden for at have arbejdet sort er dog kun statistisk sikker på det laveste niveau, vi opererer med.

En lav indkomst såvel som bopæl i det tidligere Østtyskland øger fortsat sandsynligheden for mænd, og indkomsteffekten er endda blevet styrket lidt med indførelsen af risiko-variablen. Nyt er det, at den laveste indkomstgruppe nu også er signifikant for kvinder, omend det kun er på det laveste niveau, hvad den statistiske sikkerhed angår. Fortegnet er positivt ligesom for mændenes vedkommende, mens *region* stadig ikke ser ud til at have nogen betydning for kvinder. Det har derimod *civilstand*, der til gengæld ikke har nogen signifikant betydning for, om mænd svarer ja eller nej til at have arbejdet sort. Ugifte kvinder har større sandsynlighed for at svare ja sammenholdt med gifte.

Svar indsamlet i 2006 skiller sig ud med et lavt niveau, men det er også det eneste år for mændenes vedkommende, mens for kvinder 2004, 2006 og 2007 slår ud med en negativ effekt og 2005 med en positiv effekt i forhold til referenceåret 2001. Som det fremgår af tabel 10.5 mister 2006 dog en stjerne i regressionen for kvinder, når risiko indføres. Effekterne for så vidt angår 2004 og 2005 er mindre statistisk sikre end effekterne af 2006 og 2007. Der er ingen signifikant forskel mellem *boligejere og lejere*.

Og så er der den nye variabel – *risikoen* for opdagelse og straf – der som nævnt indledningsvis i dette afsnit slår stærkt ud på den måde, at det mindsker sandsynligheden for, at en person svarer ja til at have arbejdet sort, hvis han eller hun mener, at risikoen for at blive opdaget er stor eller meget stor sammenholdt med lignende personer, der blot mener, at risikoen er lille eller meget lille.

I næste trin må vi som tidligere nævnt se bort fra alle de interviews, der blev gennemført i 2001. Dengang blev der ikke spurgt om, hvad man mener, straffen er for sort arbejde – og heller ikke om marginalsat (inkl. sociale bidrag) eller om svarpersonernes holdning til sort arbejde og andre former for manglende overholdelse af love og regler for den sags skyld, som er emnerne for de næste to kapitler.

Har selve straffens størrelse betydning for sandsynligheden for at arbejde sort?

2004-2008

Det næste trin er nu at indføre den forventede straf for sort arbejde i modellen. Resultatet er vist i oversigtsform i sidste kolonne under hhv. ”Mænd” og ”Kvinder” i tabel 10.6, hvor vi også viser resultaterne af den logistiske regression, nu uden interviewene fra 2001, kun med socio-demografiske variable og dernæst med risiko involveret.

Tabel 10.6 viser, at i modsætning til risikoen for opdagelse, ser den forventede straf for sort arbejde som sådan ikke ud til i sig selv at spille nogen rolle, men der er til gengæld andre ting, der ændrer sig i forhold til tabel 10.5.

Tabel 10.6 viser klart, at der ikke kun er forskel på andelen af mænd og kvinder, der arbejder sort – det er også forskellige ting, der har betydning for, om de gør det. Som understreget flere gange kan man ikke bruge resultaterne som direkte årsagsforklaringer, men den måde, sort arbejde varierer sammen med forskellige alders- og stillingskategorier på, er ret slående.

Vi begynder med at se på resultaterne for mænd i venstre halvdel af tabel 10.6. Alder er stadig en vigtig variabel, når det gælder beskrivelsen af, hvad der ser ud til at have betydning for mænds deltagelse i sort arbejde, om end effektens statistiske sikkerhed falder lidt for de aldersgrupper, der er ældre end referencegruppen, som er de 40-49-årige.

For så vidt angår *stilling*, skiller faglærte sig ikke længere signifikant ud, og af *uddannelseskategorier* er det nu kun universitetsuddannelse, med negativt fortegn og mere signifikant end i tabel 10.5.

Interessant er det mht. *region*, at der ikke blot konsekvent er negativt fortegn ud for Vest sammenholdt med Øst – effekten bliver af endnu mere signifikant betydning, når 2001 er udeladt. Det sidste er naturligvis ikke overraskende, når man husker på, at det eneste tilfælde, hvor fortegnet faktisk var positivt for bopæl i Vest, da vi i kapitel 8 så på hvert år for sig, var i 2001. Det var dog ikke statistisk sikkert, men alligevel.

Betydningen af, at året 2006 skiller sig ud sammenholdt med referenceåret 2004, skal man fortsat ikke lægge for meget i, mens det er langt vigtigere, at betydningen af en høj *risikovurdering* også fortsat ligger på samme høje niveau og med negativt fortegn. Det gælder både mænd og kvinder.

Tabel 10.5. Logistisk regression af sandsynligheden for at have arbejdet sort inden for de seneste 12 måneder, 2001 og 2004-08.

	Socio-demografiske variable Risiko		Socio-demografiske variable Risiko	
	Mænd		Kvinder	
Alder				
18-29 år	+	+		
30-39 år				
40-49 år				
50-59 år	-	-		
60-74 år	- - -	- - -		
Civilstand				
Gift			- - -	- - -
Ikke gift				
Børn (6 år eller yngre)				
Børn (6 år eller yngre)				
Ingen børn (6 år eller yngre)				
Stilling				
Selvstændig ¹⁾				
Faglært	+	+		
Ufaglært				
Arbejdsløs				
Pensionist				
Under uddannelse ²⁾				
Andet ³⁾				
Funktionær				
Uddannelse				
Ingen erhvervskompetencegivende udd.	-	-		
Videregående erhvervsuddannelse	+	+		
Faghøjskole				
Universitet		-		
Anden erhvervskompetencegivende udd.				
Studerende				
Erhvervsuddannelse ⁴⁾				
Egen nettoindkomst				
0-499 euro pr. måned	+	+		+
500-999 euro pr. måned	+	+		
1.500+ euro pr. måned				
1.000-1.499 euro pr. måned				
Varighed af arbejdsløshed				
Region				
Vest (gamle forbundslande)	- -	- -		
Øst (nye forbundslande)				
Bolig				
Ejerbolig				
Ikke ejerbolig				
År for interview				
2004			- -	-
2005				+
2006	- - -	- - -	- - -	- -
2007			- - -	- -
2008				
2001				
Risiko for at blive opdaget, hvis man arbejder sort				
Meget stor/temmelig stor		- - -		- - -
Temmelig lille/meget lille				

Noter: ¹⁾ Inkl. medhjælpende ægtefæller. ²⁾ Lærlinge, universitetsstuderende etc. ³⁾ Fx hjemmearbejdende ægtefæller og værnepligtige. ⁴⁾ Inkl. lærlinge. +/–, + +/– –, + + +/– – –: Positiv/negativ signifikant på 10, 5, 1 procent-niveau.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Derudover ser man i tabel 10.6, at 2005 er det eneste år, der er signifikant for kvinder, nu hvor 2001 er væk, og 2004 er referenceåret. Er interviewet gennemført i 2005 øger det sandsynligheden blandt kvindelige respondenter for, at svaret er bekræftende på spørgsmålet, om man har arbejdet sort. Effekten er endda meget statistisk sikker.

Den eneste variabel, der ud over risikovurdering og år slår ud i regressionerne for kvinder baseret på interviews fra perioden 2004-08 er *civilstand*. Det er meget signifikant, at andelen af gifte kvinder, der svarer ja til at have arbejdet sort, er lavere end blandt ikke-gifte kvinder.

Den relativt svage effekt af *indkomst*, som vi så i tabel 10.5, er derimod forsvundet for både mænd og kvinder.

Forventet straf: Den nye variabel i den trinvis udvidede logistiske regression – forventet straf for sort arbejde – er som nævnt ikke signifikant, men fortegnene (ikke vist i tabellen) er dog for både mænds og kvinders vedkommende de forventede negative i forhold til referencekategorien, der kun indebærer efterbetaling af den skyldige skat og ingen straf som sådan, men effekterne er altså ikke statistisk sikre. Denne variabel har dog som nævnt undergået en del forandringer gennem årene, og det kan givet forstyrre billedet lidt. Men som det ser ud her, så er det risikoen, man forholder sig til, mere end straffens størrelse.

Sammenfatning

Omkring halvdelen af de adspurgte finder risikoen for at blive opdaget og straffet for sort arbejde temmelig lille eller meget lille. Omvendt kan man dog også vælge at hæfte sig ved, at mellem to tredjedele og tre fjerdedele mener, at risikoen ikke er helt lille eller ubetydelig. Godt hver tiende har ikke nogen mening om spørgsmålet; denne andel er dog faldet.

Kvinder i alle aldersgrupper anser risikoen for at være højere, end mænd i samme aldersgruppe gør. Det gælder i både nye og gamle forbundslande. Risikovurderingen ser ud til at toppe i 40-49-års-alderen og til at være lidt højere i Øst end i Vest: Set over alle undersøgelser mener hhv. 47 mod 42 procent af kvinderne og 37 mod 34 procent af mændene, at risikoen er meget stor eller temmelig stor. Det ser også ud til, at vurderingen er gået fra at være omtrent ens i Øst og i Vest til at være højest i Øst.

Ser man på fordelingen af besvarelserne på spørgsmålene om den formodede straf for sort arbejde, er det svært at se de store forskelle på Øst og Vest. Det skulle lige være en noget større andel i Øst end i Vest, der mener, at fængselsstraf kommer på tale ved sort arbejde til en værdi af 10.000 euro – 15-17 mod 9-10 procent.

Det er interessant at se, at hver femte i 2004 og hver fjerde eller endda hver tredje i de følgende år mener, at straffen for at arbejde sort for 2.500 euro er lig nul selvom skatteunddragelse i dette omfang kan udløse bødestraf. Hver tiende mener

Tabel 10.6. Logistisk regression af sandsynligheden for at have arbejdet sort inden for de seneste 12 måneder, kun 2004-08.

	Socio-demografiske variable		Socio-demografiske variable	
	Risiko	Risiko	Risiko	Risiko
	Mænd	Mænd	Kvinder	Kvinder
Alder				
18-29 år	+++	+++	+++	
30-39 år				
40-49 år				
50-59 år				
60-74 år	--	--	--	
Civilstand				
Gift			---	---
Ikke gift				
Børn (6 år eller yngre)				
Børn (6 år eller yngre)				
Ingen børn (6 år eller yngre)				
Stilling				
Selvstændig ¹⁾				
Faglært				
Ufaglært				
Arbejdsløs				
Pensionist				
Under uddannelse ²⁾				
Andet ³⁾				
Funktionær				
Uddannelse				
Ingen erhvervskompetencegivende udd.				
Videregående erhvervsuddannelse				
Faghøjskole				
Universitet	-	--	--	
Anden erhvervskompetencegivende udd.				
Studerende				
Erhvervsuddannelse ⁴⁾				
Egen nettoindkomst				
0-499 euro pr. måned				
500-999 euro pr. måned				
1.500+ euro pr. måned				
1.000-1.499 euro pr. måned				
Varighed af arbejdsløshed				
Region				
Vest (gamle forbundslande)	---	---	---	
Øst (nye forbundslande)				
Bolig				
Ejerbolig				
Ikke ejerbolig				
År for interview				
2005			+++	+++
2006	---	---	---	
2007				
2008				
2004				
Risiko for at blive opdaget, hvis man arbejder sort				
Meget stor/temmelig stor		---	---	---
Temmelig lille/meget lille				
Straf for sort arbejde⁵⁾				
Efterbetaling af skat + bøder				
+ fængsel				
Efterbetaling af skat				

Noter og kilde: Se tabel 10.5. ⁵⁾ 2004-05: Sort arbejde til en værdi af 2.500 euro, 2006: Sort arbejde til en værdi af 10.000 euro.

endda, at det er straffrit at undlade at selvangive en indtægt på 10.000 euro, mens omkring halvdelen mener, at man får en bøde, og i runde tal hver tiende i Vest og hver sjette i Øst mener, at det giver fængselsstraf. Det betyder også, at 22-30 procent i begge dele af landet er i tvivl om straffens størrelse.

Andelen af befolkningen, der arbejder sort, virker mere eller mindre upåvirket af den øgede indsats mod sort arbejde til trods for, at den ud fra besvarelsenerne tilsyneladende blev bemærket. Til gengæld kunne det fald i tidsforbruget, som svarene også giver, måske antyde, at man enten er blevet mere forsigtig eller har ændret holdning til, hvor grænsen går.

I en samlet model er der en kraftig samvariation mellem vurderingen af risikoen for at blive opdaget og straffet, og om man arbejder sort eller ikke. Det ser ud til, at det er risikoen, man forholder sig til, mere end straffens størrelse. Det gælder både mænd og kvinder.

Den anden nye variabel i denne trinvis udvidede logistiske regression – forventet straf for sort arbejde – har nemlig ikke nogen signifikant effekt, om end fortegnene for både mænds og kvinders vedkommende er de forventet negative i forhold til referencekategorien, der kun indebærer efterbetaling af den skyldige skat og ingen straf som sådan.

Ellers gælder det, at mænd er mere tilbøjelige til at arbejde sort end kvinder, 18-29-årige mænd mere – og ældre mindre – end referencegruppen, de 40-44-årige. Faglærte mænd ligger signifikant over referencegruppen funktionærer – men kun når analysen er baseret på samtlige år, der er interviewet, dvs. inklusive 2001. Når 2001 udelades, som vi bliver nødt til at gøre det, når vi vil se på andre kvalitative variable end blot risiko for opdagelse ved sort arbejde, (spørgsmålene om straf blev først indført i undersøgelserne i 2004, så 2001 indgår ikke, når vi har straf med i modellen), er stillingsvariablen ikke længere signifikant. Hvad angår uddannelse, er den eneste kategori, der slår ud baseret på 2004-08, en universitetsuddannelse (med negativt fortegn), og det også kun for mænd.

Interessant er det mht. region, at der ikke blot konsekvent er negativt fortegn ud for Vest sammenholdt med Øst – effekten bliver af endnu mere signifikant betydning, når 2001 er udeladt. Det sidste er naturligvis ikke overraskende, når man husker på, at det eneste tilfælde, hvor fortegnet faktisk var positivt for bopæl i Vest, da vi i kapitel 8 så på hvert år for sig, var i 2001. Det var dog ikke statistisk sikkert, men alligevel.

Når man kun ser på perioden 2004-08, synes det altså i denne analyse af en kortere årrække i højere grad at gælde – men kun for mænd – at bopæl i et af de nye forbundslande øger sandsynligheden for at arbejde sort sammenlignet med at have adresse i et af de gamle forbundslande. En anden effekt af at se på den kortere periode 2004-08 er, at 2005 er det eneste år, som er signifikant for kvinder, nu hvor 2001 er væk, og 2004 i stedet er referenceår. Er interviewet gennemført i 2005 øger det sandsynligheden blandt kvindelige respondenter for, at svaret er bekræftende på spørgsmålet, om man har arbejdet sort. Betydningen af, at 2006 skiller sig ud for

mændenes vedkommende (med en lav sandsynlighed) i sammenligning med referenceåret 2004, skal man fortsat ikke lægge for meget i.

At være gift eller samlevende er fortsat stærkt signifikant og negativt for kvinders sandsynlighed for at svare ja til at have arbejdet sort.

Dette er dog ikke nødvendigvis den endelige konklusion, for i de næste to kapitler vil vi tilføje flere faktorer, der hver for sig og i samspil med de allerede indførte variable, kan tænkes at påvirke sandsynligheden for at arbejde sort.

11. Skattepolitik

Økonomisk teori peger på, at ud over kontrol og straf kan skattepolitikken være en måde at påvirke omfanget af skatteunddragelse og dermed også sort arbejde på, og som beskrevet i kapitel 1, godkendte Forbundsrådet i 2000 den skattereform, som Forbundsdagen havde vedtaget med virkning fra den 1. januar 2001. Reformen reducerede såvel skatten på arbejdsindkomst som erhvervsbeskatningen.

Nedsættelsen af personbeskatningen betød, at den laveste marginalskat blev sat gradvist ned fra 22,9 procent i 2000 til 19,9 procent i 2001, 17 procent i 2003 og endelig til 15 procent i 2005. Den højeste sats blev sat ned fra 51 procent i 2000 til 48,5 procent i 2001, 47 procent i 2003 og 42 procent i 2005. I hver af de tre faser blev personfradraget desuden hævet. Trods solidaritetsbidrag og sociale bidrag var der dermed tale om en klar nedsættelse af indkomstskatten.

I dette kapitel ser vi i tabel 11.1 og 11.2 først på respondenternes forventede marginalskat ved en ekstra indkomst og tilføjer dernæst i tabel 11.3 marginalskat som forklarende variabel i den trinvist udvidede regressionsanalyse, vi begyndte på i kapitel 8 og fortsatte i kapitel 10.

Udviklingen i marginalbeskatningen ifølge interviewundersøgelserne i perioden 2004-08

Spørgsmålet om marginalskat blev først indført i interviewene fra og med 2004, så også her må vi se bort fra 2001. Marginalskat skal forstås bredt, idet vi både har spurgt om indkomstskat og sociale bidrag. Spørgsmålet lød:

Lad os antage, at De tjener 100 euro mere om måneden på Deres arbejde: Hvor meget vil De så cirka have tilbage til Dem selv efter skat og sociale bidrag?

Og hvis personen ikke var i arbejde på interviewtidspunktet:

Lad os antage, at De begynder på et arbejde, hvor De tjener 100 euro om måneden: Hvor meget vil De så cirka have tilbage til Dem selv efter skat og sociale bidrag?

Undervejs indførte vi et kontrolspørgsmål, der skulle sikre, at svarpersonerne ikke have et Mini- eller et Midijob i tankerne, når de svarede på dette spørgsmål. Dette spørgsmål lød:

Havde De et Minijob eller et Midijob i tankerne, da De svarede på det foregående spørgsmål?

Tabel 11.1. Selvrapporteret marginalsattesats, 2004-08.

	Gennemsnit	I intervallet [1;100] ¹⁾	Nul	Ved ikke/ uoplyst	Total ²⁾	Antal personer
2004	45,7	73,5	9,9	16,7	100	2.143
2005	44,8	76,3	10,4	13,4	100	2.144
2006	41,9	75,8	11,1	13,2	100	2.176
2007	41,1	72,9	12,0	15,1	100	1.096
2008	41,9	75,8	11,0	13,2	100	2.122

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. ¹⁾ Svarene kunne ligge i intervallet 0 til 100 procent. I de interviews, der blev gennemført i august 2004, blev respondenterne kun bedt om at angive en sattesats mellem 0 og 100. Fra og med oktober 2004 blev der tilføjet et ekstra spørgsmål, hvor svarpersoner, der ikke kunne angive en eksakt sattesats, i stedet blev bedt om at angive, om det var mere end 75 procent, mellem 50 og 75 procent osv., og det hævdede besvarelsen med et par procentpoint. Fra og med interviewene i 2006 blev svarpersonerne desuden spurgt, om de evt. havde et Mini- eller Midijob i tankerne ved besvarelsen af spørgsmålet. Hvis de svarede ja, blev de bedt om i stedet at angive deres marginalskat ved et almindeligt job. ²⁾ Summen kan afvige fra 100 pga. afrunding. Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Svarene på dette kontrolspørgsmål, der blev indført i 2006, tyder på, at skatten i gennemsnit er skønnet for lavt for 2004 og 2005, fordi nogle ville have svaret anderledes, hvis de havde haft et almindeligt job i tankerne. Tilsvarende ville den gennemsnitlige marginalskat i de følgende år have været lavere, end den er i tabel 11.1 og 11.2, hvis svarpersonerne i 2006-08 heller ikke havde fået sådan et kontrolspørgsmål. En efterprøvning viste dog, at den rapporterede forventede sattesats kun bliver marginalt lavere, hvis kontrolspørgsmålet ikke tages i betragtning. Kontrolspørgsmålet spiller altså ikke nogen stor rolle, men det understreger, at sænkningen af marginalsatten de senere år er slået igennem i folks bevidsthed, eftersom forskellen mellem 2004-05 og 2006-08 så reelt er (om end kun lidt) større, end tabellerne viser.

En anden ændring undervejs var, at mens respondenterne i de interviews, der blev gennemført i august 2004, kun blev bedt om at angive en sattesats mellem 0 og 100, så kunne man fra og med oktober 2004 i stedet angive, om det var mere end 75 procent, mellem 50 og 75 procent osv., hvis man ikke kunne svare med en helt præcis procentsats, og det hævdede besvarelsen med et par procentpoint.

Såvel faldet i den gennemsnitlige marginalskat mellem 2005 og 2006 som den lidt mindre andel i ved ikke/uoplyst-gruppen efter 2004 fremgår af tabel 11.1. Tabellen viser også, at omkring 85 procent besvarede spørgsmålet, og at den gennemsnitlige selvrapporterende marginalskat faldt fra ca. 45 procent i 2004-05 til ca. 41-

42 procent i 2006-08. Af dem, der svarede, opgav 10-12 procent en marginalskat på 0. Som det viser sig i tabel 11.2, er en medvirkende årsag til, at andelen bliver på 42 procent i 2006 dog en usædvanligt høj andel med en marginalskat på nul i de nye forbundslande. Havde andelen i Øst været på niveau med 2007-08, var den samlede gennemsnitlige marginalskatteprocent blevet 43 i 2006.

I tabel 11.2 er besvarelsenerne som allerede nævnt ligesom i de tidligere kapitler delt op på nye og gamle forbundslande, og generelt er den gennemsnitlige marginalskat angiveligt lidt eller noget højere blandt respondenter i Vest end i Øst. I 2005 er de identiske. Gennemsnittene svinger mellem 41 og 46 procent i Vest og godt 38 og 45 procent i Øst, hvis man ser bort fra de 35 procent i 2006. Andelen med en marginalskat på nul er til gengæld generelt lavest i Vest, hvor den ligger ret konstant mellem 9 og 12 procent. Det eneste år, hvor andelen er lavest i Øst, er i 2005, hvor den pludselig falder markant til kun 6,3 procent mod ellers et niveau på 12-19 procent. I 2007 er andelen med en marginalskat på nul identiske i Øst og Vest.

Man kan heller ikke undgå at bemærke den meget høje andel – 19,4 procent – med en marginalskat på nul i Øst i 2006 umiddelbart efter året med den meget lave andel på 6,3 procent. Her kan vi så konstatere, at svarene i interviewene i 2006 igen skiller sig ud. Den meget høje andel i 2006 betyder som nævnt også, at den gennemsnitlige marginalskat det år bliver meget lav i Øst – 35,1 procent – hvilket også spiller ind på det samlede gennemsnit for landet. På grund af forskellen i befolkningernes størrelse i de to dele af landet, bliver det samlede gennemsnit dog ikke trukket ud af niveau, så havde man ikke delt op på region, ville man ikke have bemærket noget.

Tabel 11.2. Selvrapporteret marginalsattesats i Vest og Øst, 2004-08.

	Gennemsnit	I intervallet [1;100] ¹⁾	Nul	Ved ikke/ uoplyst	Total ²⁾	Antal personer
2004 Vest	46,2	73,8	9,0	17,3	100	1.766
Øst	43,8	72,4	13,3	14,3	100	377
2005 Vest	44,7	75,4	11,4	13,2	100	1.677
Øst	44,9	79,7	6,3	14,1	100	467
2006 Vest	43,8	76,8	8,9	14,4	100	1.726
Øst	35,1	71,9	19,4	8,7	100	450
2007 Vest	41,4	72,2	12,0	15,9	100	859
Øst	40,1	75,8	12,2	12,0	100	237
2008 Vest	42,9	76,1	9,8	14,1	100	1.692
Øst	38,4	74,5	15,6	9,9	100	430

Noter og kilde: Se tabel 11.1.

Endelig kan det bemærkes, at andelene, der enten ikke kan eller ikke vil svare på spørgsmålene om, hvad deres marginalskat er – heller ikke inden for et interval – er højest i Øst med undtagelse af i 2005, hvor de omtrent er ens.

Hvad siger svarfordelingen om skat og sort arbejde?

Som vi skrev i sidste kapitel, kan skattepolitikken og håndhævelsen af den teoretisk i princippet gøre beslutningen om at arbejde sort til et simpelt regnestykke, hvor den forventede straf fungerer ligesom et prisskilt på en vare. Jo højere pris (straf), jo mere vil man tænke sig om, før man slår til (arbejder sort). Omvendt må det så også betyde, at jo højere den forventede gevinst i form af ”sparet” skat osv. er ved at lade være med at selvangive, jo mere tilbøjelig vil man være til at arbejde sort. Som vi også skrev, så er det naturligvis en forsimpeling; omgivelsernes dom og normer, ens egne holdninger og normer og risikopræferencer spiller også ind.

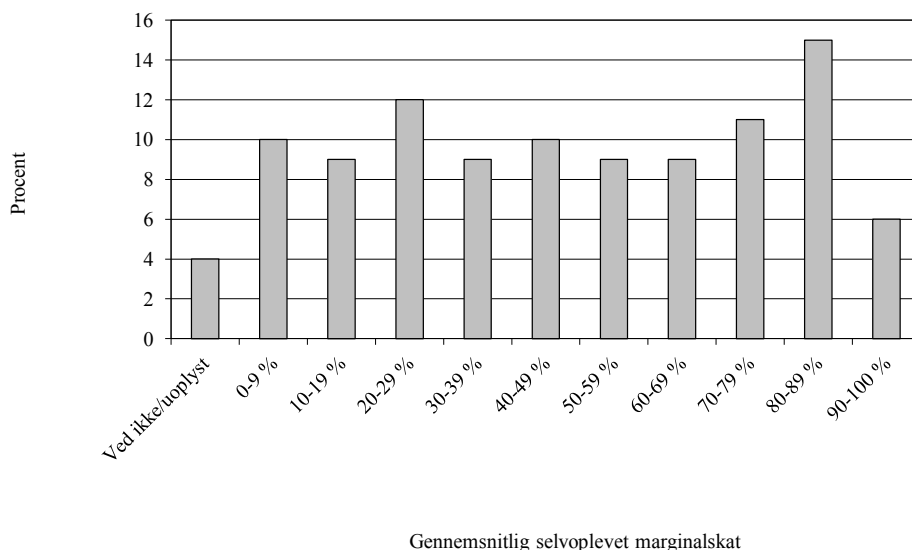
Men ud fra den simple models præmisser skulle en høj marginalskat altså alt andet lige være et incitament til at arbejde sort, og det vil vi forsøge at efterprøve først ved simpelthen – ligesom vi gjorde med risiko i kapitel 10 – at sammenligne svarene på, om man har arbejdet sort, i grupper med forskellig marginalskat. I næste afsnit indsætter vi så marginalskat i en regressionsanalyse, hvor vi samtidig tager højde for de faktorer, der er blevet inkluderet i tidligere kapitler.

Ser man på den økonomiske litteratur om skatteunddragelse, finder de fleste studier faktisk en positiv sammenhæng mellem skatternes højde og skatteunddragelse. (Igen skal ”positiv” forstås neutralt og på den måde, at når skatten stiger, så øger det sandsynligheden for skatteunddragelse. Det er blot en angivelse af korrelationens eller samvariationens – altså den måde deltagelse eller ikke-deltagelse i sort arbejde varierer med de forklarende faktorer – retning.) Det er dog ikke nogen entydig konklusion, og rent teoretisk kan man godt argumentere både for et positivt og et negativt fortegn afhængigt af, hvordan skattesystemet er opbygget – hvor progressivt det er – og skatteydernes oplevelse af kontrolintensitet og straf og deres individuelle reaktioner på det, de oplever.

Dertil anerkender økonomisk teori også betydningen af skattemoral og andre normer. Fx ser folk ikke ens på sort arbejde, og generelt er holdningen mere restriktiv, når spørgsmålet er om skattesnyd eller sort arbejde, hvor der er virksomheder involveret, end når der er tale om sort arbejde mellem privatpersoner. Men disse ting er emnet for næste kapitel, og her ser vi i første omgang bort fra alt andet end lige netop marginalsatten.

Man kan altså godt på forhånd have en forventning om, at høj marginalskat virker i retning af at øge sandsynligheden for sort arbejde, men det vil heller ikke være uset, hvis det ikke umiddelbart viser sig at være tilfældet. Højere straf slog jo heller ikke statistisk sikkert ud i analysen i kapitel 10 (tabel 10.6), selv om fortegnene var som forventet, så en højere forventet straf virkede negativt på sandsynligheden for at svare ja til at have arbejdet sort.

Figur 11.1. Andel der svarer ja til at have arbejdet sort i løbet af de sidste 12 måneder fordelt på deres selvrapporterede marginalsattesats, gennemsnit 2004-08.

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Men ud fra den simple models præmisser skulle en høj marginalskat altså alt andet lige være et incitament til at arbejde sort, og det vil vi forsøge at efterprøve først ved simpelthen at sammenligne grupper med forskellig marginalskat og se, hvor mange der har svaret ja til at have arbejdet sort. Det gør vi i figur 11.1. Derefter indsætter vi så marginalskat i en regressionsanalyse, hvor vi samtidig tager højde for de faktorer, der er blevet inkluderet i tidligere kapitler. Det gør vi i tabel 11.3.

I figur 11.1 har vi slået alle fem år, hvor der er spurgt om marginalskat, sammen og inddelt svarpersonerne i 11 grupper efter marginals kattens højde. Som det fremgik af tabel 11.1 og 11.2, var det omkring 15 procent, der ikke kunne eller ville svare på dette spørgsmål. Dem har vi vist som en selvstændig kategori (Ved ikke/uoplyst).

Som det blev forklaret i boks 4 i kapitel 10, lader vi i regressionsanalyserne dem, der ikke har svaret konkret på de kvalitative spørgsmål (om risiko, straf, marginals kat og normer), få medianværdien af de konkrete svar, der er givet af de øvrige. Det er en måde at undgå at måtte lade svarpersoner udgå af analysen. Selv om en person ikke svarer på ét af de fire spørgsmål, kan vedkommende jo godt have svaret på et eller flere af de øvrige, og da der er forholdsvis mange i

ved ikke/uoplyst-kategorien i spørgsmålene om risiko, straf og marginalskat, men ikke nødvendigvis de samme personer hver gang, ville man til sidst have udelukket uforholdsmæssigt mange. Alternativt kan man inddrage dem, der ikke svarer konkret, ved at konstruere en særlig variabel for denne kategori. Vi har gjort begge dele i dette kapitel.

Opdelingen i grupper efter marginalskat i figur 11.1 er lidt mere detaljeret end den, vi bruger i regressionsanalysen nedenfor i tabel 11.3, hvor vi opererer med grupperne 0-19 %, 20-39 %, 40-49 % og 50-100 % med 20-39 % som den referencegruppe, vi holder de øvrige grupper op mod. Ud fra figur 11.1 ser det ud til, at svarpersonerne i ved ikke/uoplyst-gruppen med omkring 4 procent har den laveste frekvens for deltagelse i sort arbejde. Det er helt konsekvent niveauet i alle fem surveys. Den næstlaveste deltagelsesfrekvens ses i gruppen med den højeste rapporterede marginalskat, nemlig dem, der svarer, at de højest vil have 1-10 euro tilbage efter skat og sociale bidrag, hvis de tjener 100 euro ekstra. Her dækker de 6 procent dog over noget større udsving fra år til år.

Ellers er det mellem 9 og 12 procent, der har arbejdet sort, bortset fra i gruppen med den næsthøjeste rapporterede marginalskat, hvor andelen, der svarer ja, er helt oppe på 15 procent. Dette resultat er dog især båret af svarene i 2004 (18 procent) og 2005 (21 procent) og til dels 2008 (15 procent), mens det i 2006 og 2007 kun var hhv. 9 og 5 procent.

Man kan dermed ikke sige, at søjlerne i figur 11.1 giver nogen klar tendens eller støtter tesen om, at høj marginalskat virker i retning af at øge sandsynligheden for sort arbejde. De personer, der ikke har nogen klar ide om deres marginalskat, eller som ikke vil oplyse den, de ser ud til at være mindre tilbøjelige til at arbejde sort end andre. Så er der et stort stykke af fordelingen, hvor deltagelsen i sort arbejde ikke adskiller sig markant grupperne imellem – de nævnte 9-12 procent – hvorefter de to grupper med den højeste marginalskat svarer stik modsat hinanden og henholdsvis understøtter og går imod tesen om sammenhængen mellem skattens højde og skatteunddragelsens omfang. (Det skal for en god ordens skyld understreges, at den økonomiske teori om skatteunddragelse ikke er udsprunget af sort arbejde, og at sort arbejde måske kan have nogle karakteristika, der gør, at incitamenterne til at arbejde sort i et eller andet omfang adskiller sig fra incitamenterne til "almindeligt" skattesnyd.)

I tabel 11.3 følger vi så marginalskat til i regressionsanalysen for at få et billede, der på samme tid tager højde for en række faktorer og deres samspil. Vi gentager samtidig for sammenligningens skyld resultaterne fra de tidligere regressioner.

Vi har i tidligere kapitler set et fald i selve frekvensen for deltagelse i sort arbejde mellem 2001 og 2004, som imidlertid ikke så ud til at være varigt, men så fulgte til gengæld et fald i det antal timer, man i gennemsnit arbejdede sort, der indtil videre har holdt sig i hvert fald til og med 2008, hvor de sidste interviewundersøgelser fandt sted. Dette kunne, som vi har været inde på, hænge sammen med først og fremmest den øgede kontrol og risiko for at blive opdaget, hvis man

Tabel 11.3. Logistisk regression af sandsynligheden for at have arbejdet sort inden for de seneste 12 måneder, kun 2004-08.

	Socio-demografiske variable			Socio-demografiske variable		
	Risiko	Straf	Marg.skat	Risiko	Straf	Marg.skat
	Mænd			Kvinder		
Alder						
18-29 år	+++	+++	+++	+++		
30-39 år						
40-49 år						
50-59 år						
60-74 år	--	--	--	--		
Civilstand						
Gift				---	---	---
Ikke gift						
Børn (6 år eller yngre)						
Børn (6 år eller yngre)						+
Ingen børn (6 år eller yngre)						
Stilling						
Selvstændig ¹⁾						
Faglært						
Ufaglært						
Arbejdsløs						
Pensionist						
Under uddannelse ²⁾						
Andet ³⁾						
Funktionær						
Uddannelse						
Ingen erhvervskompetencegivende udd.						
Videregående erhvervsuddannelse						
Faghøjskole						
Universitet	-	--	--	-		
Anden erhvervskompetencegivende udd.						
Studerende						
Erhvervsuddannelse ⁴⁾						
Egen nettoindkomst						
0-499 euro pr. måned						
500-999 euro pr. måned						
1.500+ euro pr. måned						
1.000-1.499 euro pr. måned						
Varighed af arbejdsløshed						
Region						
Vest (gamle forbundslande)	--	--	--	--		
Øst (nye forbundslande)						
Bolig						
Ejerbolig						
Ikke ejerbolig						
År for interview						
2005				+++	+++	+++
2006	--	--	--	--		
2007						
2008						+
2004						
Risiko for at blive opdaget, hvis man arbejder sort						
Meget stor/temmelig stor		---	---	---	---	---
Temmelig lille/meget lille						
Straf for sort arbejde⁵⁾						
Efterbetaling af skat + bøde						
+ fængsel						
Efterbetaling af skat						
Marginalskat						
0-19 %						
40-49 %						
50-100 %						
20-39 %						

Noter: ¹⁾ Inkl. medhjælpende ægtefæller. ²⁾ Lærlinge, universitetsstuderende etc. ³⁾ Fx hjemme-arbejdende ægtefæller og værnepligtige. ⁴⁾ Inkl. lærlinge. ⁵⁾ 2004-05: Sort arbejde til en værdi af 2.500 euro, 2006-08: 10.000 euro. +/–, + +/– –, + + +/– – –: Positiv/negativ signifikant på 10, 5, 1 procent-niveau. Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

arbejder sort, men også med andre ting, vi endnu ikke har kontrolleret for, som arbejdsmarkeds- og skattereformer.

De første tre kolonner for både mænd og kvinder har vi allerede gennemgået dels i kapitel 8, dels i kapitel 10, ligesom vi i kapitel 8 har gennemgået princippet i en logistisk regressionsanalyse, og hvad signifikans vil sige (se boks 4 om multi-pel regressionsanalyse).

Vi vil derfor gøre gennemgangen af resultatet af at tilføje endnu en variabel – marginalskat – kort. I kolonne 4 i begge halvdele af tabellen under henholdsvis mænd og kvinder er der, som det fremgår af de hvide felter allernederst, nu gjort plads til at markere, om marginalskat ser ud til at have en effekt på sandsynligheden for at arbejde sort. Begge felter er tomme, så *marginalskat spiller ikke nogen signifikant rolle ifølge denne model*.

Ligesom ved risiko og straf i kapitel 10 har vi tildelt personer, der ikke har besvaret spørgsmålet om marginalskat med en konkret procent eller et interval, medianværdien af de konkrete svar fra andre interviewpersoner (se forklaring i boks 5 i kapitel 10). Hvis vi i stedet lader personer i ved ikke/uoplyst-gruppen optræde for sig selv i analysen, viser det sig, at de slår stærkt ud på højeste signifikansniveau for mænd og mindre stærkt for kvinder. Det er i forhold til referencegruppen 20-29 procent, og fortegnet er negativt for både mænd og kvinder.

Det er måske ikke helt overraskende i betragtning af billedet i figur 11.1 ovenfor. Til gengæld er det mere usikkert, hvordan man skal tolke dette resultat. Måske kan man lægge det i det, at usikkerhed – hvad enten det nu er om marginalskat eller andre ting – kan mindske tilbøjeligheden til at kaste sig ud i sort arbejde. En sidste bemærkning om marginalskatten som sådan går på kvinder i gruppen med en marginalskat i intervallet 0-19 procent. Her er tæt på at være en effekt, der er statistisk sikker på 10 procent-niveau, og i Feld og Larsen (2012), der kun er baseret på interviews til og med 2007, er den faktisk signifikant, og effekten for kvinder af at befinde sig i gruppen med den laveste marginalskat er, at det øger sandsynligheden for at arbejde sort. Denne effekt forsvinder dog igen i Feld og Larsen (2012), når sociale normer føjes til analysen.

Og netop det, at variable, der i én formulering af modellen har en effekt på sandsynligheden for sort arbejde, kan blive insignifikante eller miste signifikans, når modellen ændres fx ved som her at tilføje en ny variabel, det ser vi også i tabel 11.3. Vi ser også, at variable, der før var insignifikante, bliver signifikante. Det er især variable, der ”ligger på vippen” – dvs. omkring grænsen for, hvad vi vil betragte som statistisk sikkert på et acceptabelt niveau, der kan rykke sig. Andre variable forbliver signifikante eller det modsatte, næsten uanset hvad man gør.

Hvad er så signifikant i modellen med marginalskat? Vi fortsætter med at udføre analyserne separat for mænd og kvinder, fordi der er så stor en forskel på de to køn i denne sammenhæng, så *køn* spiller en rolle. I regressionsanalysen for mænd, spiller *alder* fortsat en rolle på den måde, at det at være en mand mellem 18 og 29 år øger sandsynligheden for sort arbejde, mens det at være en mand på 60 år eller

derover mindsker sandsynligheden. Hvad *uddannelse* angår, mindsker en universitetsuddannelse fortsat sandsynligheden for mænd, men mindre statistisk sikkert end i modellen uden marginalskat. På højeste signifikansniveau finder vi fortsat *region*, *år*, og *risikovurdering*, hvor det mindsker sandsynligheden, hvis man har bopæl i Vest, hvis interviewet er gennemført i 2006, og hvis man vurderer risikoen for at blive opdaget, hvis man arbejder sort, som stor eller meget stor.

Vender vi os mod resultaterne i regressionen for kvinder, kan vi konstatere, at *risiko* og *år* også fortsat er lige så vigtige for kvinder, som disse to variable er for mænd. Risiko påvirker sandsynligheden for sort arbejde stærkt negativt, uanset om man er mand eller kvinde, mens effekten år er forskellig for de to køn. Vi har snart mange gange gentaget, at det lave niveau i 2006 ikke virker så troværdigt. Andre ting må spille ind, så derfor er denne effekt for mænd måske ikke så interessant, mens det er mere interessant, at det høje niveau for deltagelse i sort arbejde, som undersøgelsen i 2005 viste, også giver sig udslag i, at 2005 slår stærkt og positivt igennem i forhold til at øge sandsynligheden blandt kvinder. Som noget nyt, når marginalskat er med, slår 2008 nu også ud, om end svagere og med positivt fortegn.

Noget andet, som er nyt, er, at det at have *små børn under 6 år* nu også pludselig bliver svagt signifikant for kvinder. Effekten er den måske lidt overraskende, at små børn ser ud til at øge sandsynligheden for sort arbejde blandt kvinder, men det er interessant at se, om effekten er blivende, når normer inddrages i næste kapitel. Endelig er *civilstand* en af de variable, som forbliver vigtige på højt niveau, så enlige kvinder har størst sandsynlighed for at have svaret ja til at have arbejdet sort.

Afrundende kan man sige, at marginals kattens højde i sig selv ikke ser ud til at spille ind, men inkluderingen af marginals kat og dens samspil med de øvrige variable ændrer lidt på, hvilken og hvor stor en rolle visse andre faktorer ser ud til spille.

Sammenfatning

Det fald i deltagelsen i sort arbejde, vi så mellem interviewundersøgelserne i 2001 og 2004, faldt sammen med en stigning i bestræbelserne på at nedbringe den slags aktiviteter gennem kontrol og straf. Efter 2004 steg selve deltagelsesfrekvensen dog igen, men det gennemsnitlige antal timer, man arbejder sort, ser ud til at være faldet. I kapitel 10 så vi, at det af kontrol og straf ser ud til at være risikoen for opdagelse (altså kontrol), der spiller en rolle snarere end straffens størrelse.

Men i samme periode er der sket andre ting, der kan tænkes at have spillet en rolle for faldet i det sorte arbejdes samlede omfang målt i timer. Fx er der gennemført både skatte- og arbejdsmarkedsreformer. Skattereformen, der blev vedtaget i 2000 og gennemført i etaper, var fuldt indfasat i 2005, og bl.a. Minijob-ordningen med dens lempelige beskattning er også blevet udvidet siden 2001.

I dette kapitel har vi set på folks selvopfattede marginals kat, og hvorvidt dens niveau ser ud til at spille en rolle for, om man vælger at arbejde sort eller at lade være. I den økonomiske litteratur om skatteunddragelse, finder de fleste studier nok

den sammenhæng mellem skatternes højde og skatteunddragelse, at når skatten stiger, så øger det sandsynligheden for skatteunddragelse. Det er dog ikke nogen entydig konklusion, og man kan heller ikke afvise, at det, at vi ser på sort arbejde som en afgrænset del af den samlede skatteunddragelse, måske kan have en betydning.

Før vi kort opsummerer resultaterne, skal det nævnes, at ligesom med spørgsmålet om forventet straf for sort arbejde, så er spørgsmålet om marginalskat også blevet forbedret et par gange bl.a. for at nedbringe antallet af personer i ved ikke/uoplyst-gruppen og for at understrege over for respondenterne, at når vi spurgte om marginalskat, så var det ikke i forbindelse med et Minijob, men i forbindelse med et almindeligt job uden særlige skatteforhold. Det første tiltag øgede svarprocenten lidt, mens det ikke ser ud til at have haft nogen stor effekt på svarfordelingen, at indføre kontrolspørgsmål om Minijob, men selvom ændringer i spørgsmålsformuleringer indføres for at forbedre interviewet, så vil det naturligvis altid have en vis indflydelse på sammenligneligheden af resultaterne over tid, altså før og efter den pågældende ændring.

For så vidt angår svarfordelingen, faldt den gennemsnitlige, selvoplevede marginalskat ifølge svarene fra omkring 45 procent i 2004-05 til ca. 42 procent derefter. Man må tage et lille forbehold for de 42 procent allerede i 2006, for det var i nogen grad båret af en usædvanligt høj andel med en marginalskatteprocent på nul i Øst og dermed også en i sammenligning lav gennemsnitlig marginalbeskatning for alle, der har svaret konkret på spørgsmålet. Det kan dog næppe have rykket det samlede resultat mere end et enkelt procentpoint, så alt i alt tyder den kendsgerning, at faldet især skete fra 2005 til 2006, på, at respondenterne faktisk har noteret sig skattesænkningen og indarbejdet den i deres overvejelser. Men vi må konstatere, at resultaterne i 2006 igen stikker ud, som de har gjort flere gange før i de tidligere kapitler.

Af de, som svarede, havde omkring 10-12 procent en marginalskat på nul, og i gennemsnit havde svarpersoner med bopæl i Vest enten en højere marginalskat end svarpersoner med bopæl i Øst, eller den gennemsnitlige marginalskat lå på samme niveau i de to dele af landet.

Vi sluttede kapitlet af med at føje selvoplevet marginalskat til den regressionsanalyse, vi påbegyndte i kapitel 8 og udvidede i kapitel 10, men selv om respondenterne faktisk ser ud til at have noteret sig skattesænkningen og indarbejdet den i deres overvejelser, så slår det ikke signifikant ud i analysen her. Det eneste signifikante udslag sker, hvis vi lader den relativt store andel af svarpersonerne, der befinder sig i ved ikke/uoplyst-gruppen i dette spørgsmål – det er omkring 15 procent – optræde for sig selv i stedet for at tildele dem medianværdien af svarene fra de øvrige deltagere. Så har det en signifikant negativ indvirkning på sandsynligheden for sort arbejde blandt mænd. Effekten er mindre signifikant, men også negativ for kvinder.

Dette bringer os dog ikke nærmere på en mulig effekt af skatternes højde. Det tætteste, vi kommer en signifikant effekt, er blandt kvinder i gruppen med den la-

veste marginalskat – nemlig i intervallet 0-19 procent – og denne effekt synes at ville være at øge sandsynligheden for sort arbejde. I tidligere analyser baseret på interviews til og med 2007, bliver denne effekt lige akkurat signifikant, men den forsvinder igen, når sociale normer bliver tilføjet som det sidste trin.

I den aktuelle analyse i dette kapitel, hvor vi fortsætter med at se på mænd og kvinder hver for sig, slår marginals kattens højde altså ikke ud. At vi må nøjes med den selvoplevede marginals kat er ikke nødvendigvis en nødløsning, for man reagerer jo på forholdene, som man oplever dem. I foregående kapitel viste det sig, at respondenternes opfattelse af straffen for sort arbejde heller ikke slog ud, og sådan er det fortsat. Derimod påvirker oplevelsen af risikoen for opdagelse, hvis man arbejder sort, sandsynligheden for at have svaret ja til at have arbejdet sort uændret stærkt og negativt forstået på den måde, at en høj risikovurdering hænger sammen med et lavere niveau for deltagelse i sort arbejde end en lav risikovurdering. Det gælder for både mænd og kvinder, men ellers er billedet for de to køn forskelligt, som også niveauet for deres deltagelse er.

For mænd øger det sandsynligheden at være under 30, mens det mindsker sandsynligheden for sort arbejde at være over 60. Bopæl i et af de gamle forbundslande mindsker også sandsynligheden, og det samme gør det, hvis interviewet er gennemført i 2006. Den sidste effekt må man dog tage forbehold for relevansen af. En mindre statistisk sikker effekt – og også mindre statistisk sikker end i modellen uden marginals kat – er, at en universitetsuddannelse fortsat mindsker sandsynligheden for mænd.

For kvinderne er det som nævnt andre ting, der ser ud til at spille en rolle. År er stærkt signifikant også for kvinder, men her er det det høje niveau for deltagelse i sort arbejde, som undersøgelsen i 2005 viste, som giver sig udslag i, at 2005 slår stærkt og positivt ud i forhold at øge sandsynligheden blandt kvinder. Som noget nyt, når marginals kat er med, slår 2008 nu også ud, om end svagere og med positivt fortegn. Nyt er også, at det at have små børn under 6 år nu også bliver svagt signifikant for kvinder, og effekten er den måske lidt overraskende, at små børn ser ud til at øge sandsynligheden for sort arbejde, men altså kun blandt kvinder. Endelig forbliver civilstand en vigtig parameter på den måde, at enlige kvinder har større sandsynlighed for at have svaret ja til at have arbejdet sort end gifte.

Marginals kattens højde ser således ikke i sig selv ud til at være afgørende i den model, men inkluderingen af marginals kat ændrer lidt på den rolle visse andre variable ser ud til spille, men dog ikke de variable, der i de foregående kapitler har skilt sig ud med en meget stærk effekt. I næste kapitel ser vi på effekten af som det sidste aspekt at inddrage normer i analysen.

12. Skattemoral og andre sociale normer

Mennesker ser ikke ens på sort arbejde, ligesom der er forskellige holdninger til andre overtrædelser af love og regler. Det er blandt andet derfor, beslutningen om at arbejde sort eller lade være ikke blot er et spørgsmål om at veje den mulige økonomiske gevinst op mod risikoen for opdagelse og straf. Hvis man overhovedet har mulighed for at arbejde sort, skal man altså også gøre op med sig selv, om man – alt andet lige – har viljen til det. Som vi har været inde på flere gange, anerkender økonomisk teori også dette.

I tabel 12.1 til 12.3 samt figur 12.1 og 12.2 viser vi, hvordan svarene på spørgsmål om otte eksempler på lov- og regelbrud fordeler sig dels i landet som helhed, blandt mænd og kvinder, unge og ældre, dels i henholdsvis nye og gamle forbundslande. I tabel 12.4 indsætter vi skattemoral og andre normer som forklarende variable i den regressionsanalyse, vi begyndte på i kapitel 8 og siden fortsatte og udvidede i kapitel 10 og 11, for at se på deres betydning for sort arbejde.

Er sort arbejde i orden, eller er det helt uacceptabelt?

Siden 2004 er deltagerne i Rockwool Fondens Forskningsenheds interviewundersøgelser blevet bedt om at bedømme otte eksempler på lov- og regelbrud på en skala fra 1 (helt uacceptabelt) til 10 (i høj grad acceptabelt). De otte typer fremgår af tabel 12.1. Tabellens højre halvdel viser, hvor stor en andel der har svaret 1 og dermed bedømmer den pågældende handling som helt uacceptabel, mens tabellens venstre halvdel viser gennemsnitsbesvarelsen for de forskellige typer. Jo lavere gennemsnittet i venstre tabelhalvdel er, og jo højere andelen i højre tabelhalvdel er, desto lavere er accepten af den pågældende handling.

Det er ret tydeligt, at spørgsmålet i overskriften – om sort arbejde er i orden eller helt uacceptabelt – ikke kan besvares med ja eller nej. Det afhænger af situationen, og hvem der er involveret. Man kan formodentlig sige, at jo mere organiseret det virker, jo mindre accepteret er det også.

Spørger man helt generelt om holdningen til sort arbejde, er omkring en tredjedel helt afvisende, og i gennemsnit ligger svarene mellem 3,5 og 4 på skalaen fra 1 til 10, hvor 1 er total afvisning. Er der kun privatpersoner involveret, er det ikke mere end 20-25 procent, der mener, at det er helt uacceptabelt, og den gennemsnitlige besvarelse er på mellem 4,5 og 5, hvilket er langt det højeste. Lige så snart et firma bliver involveret, falder accepten, men så længe kunderne er private husholdninger, kan man stadig tale om en vis accept. Det er omkring 45 procent, der finder sådan et arrangement helt uacceptabelt, nogle år lidt flere, nogle år lidt færre, og den gennemsnitlige besvarelse ligger på omkring 3. Når det er et firma,

Tabel 12.1. Sociale normer målt gennem holdningen til otte eksempler på lov- og regelbrud, 2004-08.

	Gennemsnit på en skala fra 1 til 10 ¹⁾					Finder handlingen helt uacceptabel ²⁾				
	2004	2005	2006	2007	2008	2004	2005	2006	2007	2008
								%		
Uberettiget modtage sociale ydelser	1,6	1,7	1,6	1,6	1,6	73,4	71,9	74,8	74,5	73,1
Tage tog el. bus uden gyldig billet	2,4	2,6	2,5	2,5	2,5	51,4	48,4	51,8	50,0	49,4
Nogen arbejder sort arbejde:	3,5	4,0	3,6	3,8	3,8	31,7	27,8	33,8	30,8	28,2
Privat for privat	4,4	5,0	4,6	4,6	4,8	24,7	20,3	26,5	23,9	22,0
Firma for privat	2,7	3,1	2,9	3,0	2,9	47,9	41,8	45,9	43,8	42,6
Privat for firma	1,9	2,1	2,0	2,1	2,1	62,8	62,0	63,8	59,7	59,7
Firma for firma	1,7	1,9	1,8	1,8	1,8	70,3	67,5	67,0	65,8	66,7
Snyde i skat	2,7	2,9	2,6	2,8	2,7	45,8	44,0	50,5	46,4	47,2

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. ¹⁾ Baseret på svar i intervallet 1-10, hvor 1 er helt uacceptabelt og 10 er i høj grad acceptabelt. ²⁾ Deltagere, der har nægtet at svare eller har svaret "ved ikke", er inkluderet i disse beregninger. Afhængigt af spørgsmål og survey var det mellem 0 og 6 procent, der ikke gav et konkret svar i intervallet 1-10.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

der beskæftiger sort arbejdskraft, er holdningen overvejende afvisende. Så er det omkring to tredjedele af svarpersonerne, der tager klart afstand ved at svare 1 (helt uacceptabelt). Det er ikke helt så slemt, hvis det er en privatperson, der arbejder sort for et firma, som hvis der er firmaer involveret både som køber og sælger, men næsten. Hvis man spørger om holdningen til, at en privatperson arbejder sort for et firma, er gennemsnitssvaret lige omkring 2, mens det er 1,8, hvis det er en transaktion udelukkende mellem firmaer.

Det er et ret tydeligt billede, og det er også meget klart, at det mest uacceptable, man kan gøre, af de otte eksempler i tabel 12.1 er socialt bedrageri. Spørgsmålet lød: "Hvordan forholder de Dem til følgende handling? At modtage sociale ydelser uden at være berettiget til det". Det fandt tre fjerdedele helt uacceptabelt, og gennemsnittet var helt nede på 1,6. Det er knapt så slemt at køre med bussen eller toget uden gyldig billet eller at snyde i skat. Her ligger accepten – eller manglen på samme – på niveau med holdningen til sort arbejde, hvor det er en privat husholdning, der får en ydelse leveret sort af et firma. Det vil sige, at omkring halvdelen er helt afvisende, og gennemsnitsbesvarelsene ligger mellem 2,5 og 3. Det er lidt værre at bruge de offentlige transportmidler uden at betale, end det er, at private køber sort hos et firma eller at snyde i skat, hvis man har muligheden for det.

Sort arbejde er selvfølgelig også – ud over den manglende overholdelse af regler om registrering og arbejdsforhold mv. – et eksempel på skattesnyd, men ligesom

holdningen til sort arbejde afhænger af situationen og det konkrete tilfælde, så er skatteunddragelse heller ikke noget entydigt. Sort arbejde mellem privatpersoner kan måske også opfattes som en naturlig måde at omgås på og udtryk for godt nabo- eller venskab, hvor man så tilfældigvis samtidig har en økonomisk fordel af det. Men det er vel at mærke gensidigt, mens andre former for sort arbejde, skattesnyd i al almindelighed, socialt bedrageri og snyd med billetten i tog og bus kan opfattes som mere ensidige og egoistiske handlinger, hvor nogen snyder alle andre for egen vindings skyld. Dermed antydes to skærpende omstændigheder ved bedømmelsen: Man er mest afvisende over for de mere ensidige og, som nævnt tidligere, de mere organiserede omgørelser af reglerne.

De otte eksempler i tabel 12.1 var formuleret på denne måde:

Hvordan forholder de Dem til følgende handling?

- 1) At modtage sociale ydelser uden at være berettiget til det.
- 2) At køre med tog eller bus uden gyldig billet.
- 3) Nogen arbejder sort.
- 4) En privat husholdning får udført sort arbejde af en privatperson.
- 5) En privat husholdning får udført sort arbejde af et firma.
- 6) Et firma får udført sort arbejde af en privatperson.
- 7) Et firma får udført sort arbejde af et andet firma.
- 8) At selvangive forkerte oplysninger for at betale mindre i skat.

Hvis man kan tale om en udvikling i tallene i tabel 12.1, er det en vis stigning i accepten af sort arbejde og måske også af at køre med bus og tog uden at betale, men det sidste er mere tvivlsomt. Det kunne desuden se ud til, at det især er fra 2004 til 2005, at tolerancen over for nogle handlinger er steget, hvorefter den så er faldet lidt igen de følgende år. Kun for så vidt angår socialt bedrageri og det, vi kalder ”skattesnyd i al almindelighed”, er accepten lavere i 2008 end i 2004, om end kun marginalt lavere og kun målt på andelen, der svarer, at det er helt uacceptabelt.

Holdninger blandt mænd og kvinder og unge og ældre

Som det er fremgået tidligere, så er der færre kvinder end mænd, der arbejder sort. Det kan have noget at gøre med, hvad det er for typer arbejde, der typisk bliver udført sort, men det kan også have noget at gøre med holdningen til sort arbejde. Ligesom vurderingen af risikoen for at blive opdaget og straffet, hvis man arbejder sort, er forskellig hos mænd og kvinder, kan det også tænkes, at mænd og kvinder ser forskelligt på det at overtræde love og regler på et eller flere områder. På samme måde kan holdningen afhænge af, hvor gammel man er. Normer fordelt på køn ser vi på i tabel 12.2 og figur 12.1, mens normer og alder er illustreret i figur 12.2.

Billedet i tabel 12.2 er meget entydigt. Undtagen i to tilfælde er gennemsnitssvarene højere blandt mænd end blandt kvinder. Nogle forskelle er så små, at det godt

Tabel 12.2. Sociale normer målt gennem holdningen til otte eksempler på lov- og regelbrud fordelt på køn, 2004-08.

	2004	2005	2006 Mænd	Gennemsnit på en skala fra 1 til 10 ¹⁾			2006 Kvinder	2007	2008
				2007	2008	2004			
Uberettiget modtage sociale ydelser	1,6	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5	1,4
Tage tog el. bus uden gyldig billet	2,5	2,7	2,7	2,8	2,6	2,3	2,6	2,4	2,2
Nogen arbejder sort	3,5	4,1	3,7	4,2	3,8	3,4	3,8	3,5	3,4
Sort arbejde:									
Privat for privat	4,5	5,2	4,7	5,1	4,7	4,4	4,9	4,5	4,1
Firma for privat	2,8	3,3	3,0	3,3	2,9	2,6	2,9	2,7	2,6
Privat for firma	2,0	2,2	2,1	2,3	2,0	1,9	2,0	1,9	1,9
Firma for firma	1,7	2,0	1,9	1,8	1,8	1,6	1,7	1,7	1,8
Snyde i skat	2,9	3,1	2,8	3,1	2,8	2,4	2,6	2,4	2,4

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. ¹⁾ Baseret på svar i intervallet 1-10, hvor 1 er helt uacceptabelt og 10 er i høj grad acceptabelt. Afhængigt af spørgsmål og survey var det mellem 0 og 6 procent, der ikke gav et konkret svar i intervallet 1-10.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

kan være tilfældigt, at mænd er endt med at have det højeste gennemsnit, men de har det helt konsekvent, og det er næppe et udslag af tilfældigheder. De to eneste undtagelser findes i 2008, hvor gennemsnittene er ens for de to køn, når det drejer sig om synet på eksemplerne, hvor henholdsvis privatpersoner og firmaer arbejder sort for et firma. Det kunne se ud til, at der generelt er størst afstand mellem de to køn i synet på skatteunddragelse i al almindelighed. Desuden skiller 2007 sig ud som et år, hvor forskellen mellem mænd og kvinder er særligt stor på alle områder.

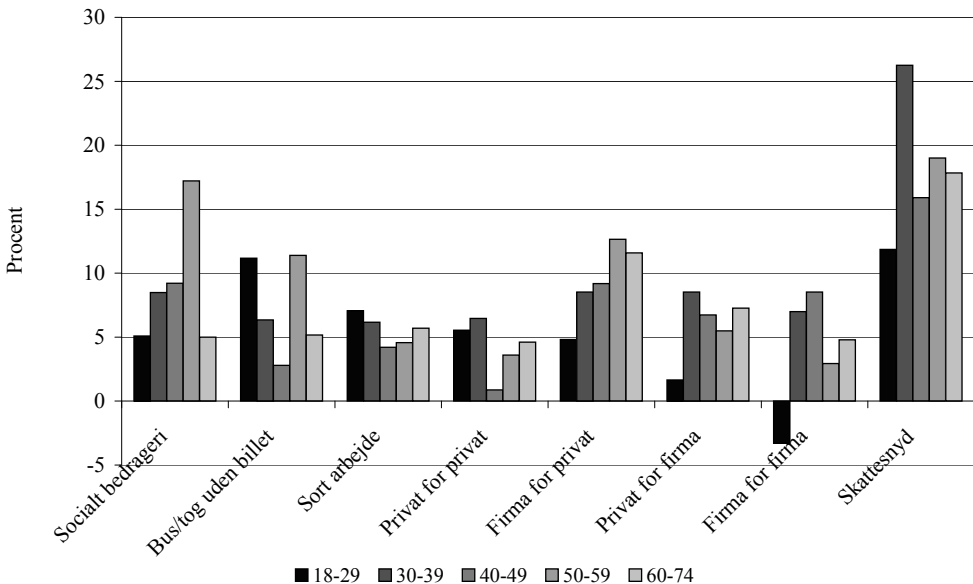
Det kan muligvis spille ind, at der er flere ældre kvinder end ældre mænd i befolkningen, hvis det fx skulle forholde sig sådan, at ældre er mere restriktive i deres holdninger end yngre og midaldrende. Alderens mulige indflydelse på holdningerne ser vi som nævnt på i figur 12.2, men vi har også delt op på både køn og alder, og det nuancerer det meget ensidige billede i tabel 12.2 noget. Når vi opererer med de fem aldersgrupper, som vi også bruger i figur 12.2, og sammenligner mænd og kvinder aldersgruppe for aldersgruppe og eksempel for eksempel, finder vi faktisk, at den gennemsnitlige accept er *højere* blandt kvinder end blandt mænd i en femtedel af sammenligningerne, og i yderligere omkring en tiendedel er gennemsnittene ens. Det er helt overvejende blandt de under 60-årige, vi finder disse eksempler.

Det er unægtelig et noget andet billede end de kun to tilfælde svarende til 5 procent, vi fandt ovenfor ved sammenligningen af mænds og kvinders svar år for år og eksempel for eksempel i tabel 12.2. Hvis vi havde vist mænds og kvinders svar fordelt på alder i tabel 12.2 og så igen sammenlignet gennemsnitssvarene alders-

gruppe for aldersgruppe år for år og eksempel for eksempel ville det altså være i omkring en tredjedel af tilfældene, at kvindernes gennemsnit var lige så højt som mændenes eller højere. Den overordnede konklusion er dog stadig, at mænd generelt er mindre afvisende over for de forskellige typer adfærd, end kvinder er, men også, at det er en konklusion, der kan nuanceres. I figur 12.1 har vi slået de fem år sammen og for hele perioden 2004-08 beregnet, hvor mange procent højere på en skala fra 1 til 10 mænd ligger sammenlignet med kvinder aldersgruppe for aldersgruppe og eksempel for eksempel.

Figuren bekræfter konklusionen ovenfor: Mænds gennemsnitssvar – og dermed deres tolerance over for de forskellige typer af handlinger – ligger højere end kvinders i alle tilfælde undtagen ét, når vi tager højde for alder. De to eksempler i tabel 12.2, hvor kvinders gennemsnitssvar var på niveau med mændenes, bliver også afspejlet i figur 12.1, hvor især de 18-29-årige kvinders holdninger til eksemplerne

Figur 12.1. Så mange procent højere er mænds gennemsnitssvar på spørgsmål om otte eksempler på lov- og regelbrud sammenlignet med kvinders svar fordelt på aldersgrupper, gennemsnit 2004-08.

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstands-niveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. Baseret på svar i intervallet 1-10, hvor 1 er helt uacceptabelt og 10 er i høj grad acceptabelt. Afhængigt af spørgsmål og survey var det mellem 0 og 6 procent, der ikke gav et konkret svar i intervallet 1-10.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

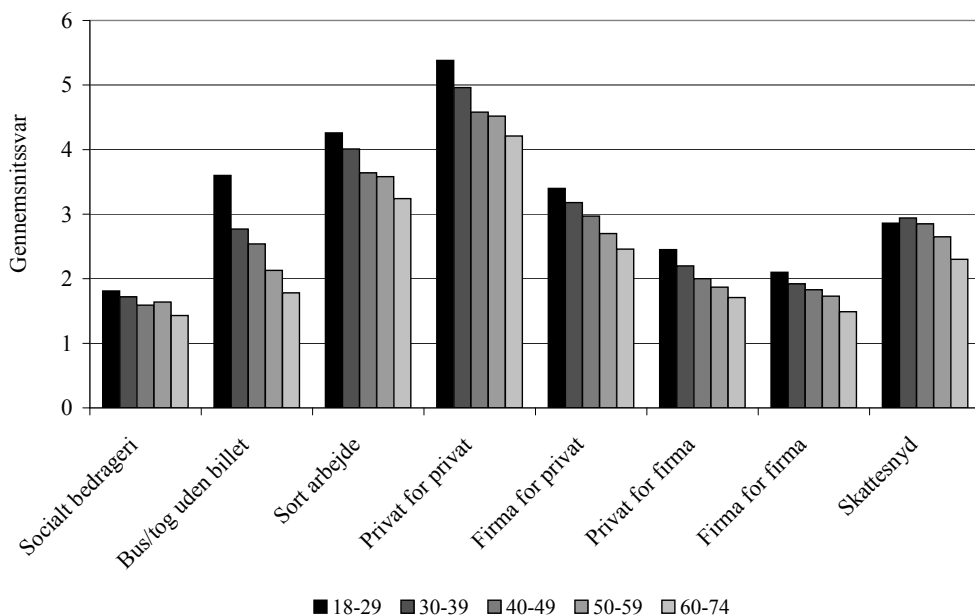
med privatpersoner og firmaer, der arbejder sort for et firma, ligner jævnaldrende mænds.

Figuren viser også, at det ikke blot er den absolutte forskel mellem mænd og kvinder, der er størst på spørgsmålet om skattesnyd i al almindelighed. Det gælder også den relative forskel, og det er selvfølgelig interessant i en sammenhæng som denne, selv om vi skelner klart mellem begreberne sort arbejde og skattesnyd i al almindelighed. Blandt andet er sort arbejde udtryk for en gensidig aftale mellem de involverede, mens skattesnyd i al almindelighed er noget ensidigt, som kun den, der undlader at indberette aktiviteten og indkomsten fra den, har glæde af. Desuden foregår sort arbejde til nogle andre og lavere priser end skattesnyd i al almindelighed, der er til almindelig markedspris, og skattesnyd i al almindelighed omfatter i modsætning til sort arbejde også aktiviteter, der ikke kan betegnes som produktive, men som i stedet er udtryk for en omfordeling af indkomst i samfundet.

Før vi går videre til at se på holdningerne i henholdsvis den østlige og den vestlige del af landet, vil vi kort og uden at gå meget i detaljer vise, hvordan gennemsnitssvarene er i forskellige aldersgrupper. Det illustrerer vi med figur 12.2.

Med en enkelt undtagelse har søjlerne inden for hver kategori form som en

Figur 12.2. Sociale normer målt gennem holdningen til otte eksempler på lov- og regelbrud fordelt på alder, gennemsnit 2004-08.

Noter og kilde: Se figur 12.1.

trappe, hvor de unge står øverst og de ældste nederst, og hvor hver aldersgruppe står længere nede end den foregående og ti år yngre aldersgruppe. Det er den samme profil, som vi tidligere har set, for så vidt angår deltagelsen i sort arbejde, der også er faldende med alderen. Dette sammenfald rejser spørgsmålet, om der er en sammenhæng mellem deltagelse og holdninger, eller det har noget at gøre med, at mulighederne eller behovet for at arbejde sort falder med alderen. Som vi kommer ind på nedenfor, er der også en risiko for, at muligheder og/eller behov kan påvirke holdningerne, selv om det helst ikke skulle være tilfældet. Desuden er der spørgsmålet om, hvorvidt profilen er udtryk for en alderseffekt eller en generationseffekt. Hvis det er en generationseffekt, vil det på sigt vise sig ved, at de yngre svarpersoner fra undersøgelserne her vil have et højere gennemsnit, hvis de bliver spurgt igen, når de er blevet ældre, end de ældre svarpersoner i undersøgelserne her har. Så er det udtryk for, at normerne i samfundet har ændret sig, men hvis det blot er en alderseffekt, så vil de unge og yngre fra undersøgelserne her gradvist med alderen udtrykke mindre accept, end de gør her.

Det er også tydeligt, at selv om yngre i højere grad end ældre udtrykker accept af de forskellige handlinger, så rangordner generationerne dem ens. Relativt er socialt bedrageri værst, og sort arbejde blandt private er det mest accepterede af de otte eksempler. Det er interessant at se, at det at køre med tog og bus uden gyldig billet er det eksempel, hvor de yngste adskiller sig mest fra aldersgruppen lige over dem, og umiddelbart vil man jo nok gætte på, at aldersfordelingen blandt dem, der snyder med billetten i toget eller andre steder, også er ret skæv med en meget stor koncentration i den nedre ende.

De hidtidige resultater i dette kapitel må betegnes som forventede eller set før og i hvert fald ikke overraskende. Det er sværere at have en bestemt forventning til, hvordan holdningerne er i henholdsvis nye og gamle forbundslande, men det vil vi se på i næste afsnit.

Er der forskel på holdningen til sort arbejde i Øst og Vest?

I tabel 12.3 har vi skiftet mænd og kvinder i tabel 12.2 ud med Vest og Øst for at se på, om der er forskel på holdningerne i de gamle og de nye forbundslande. Vi nøjes med at se på gennemsnittet af besvarelserne på skalaen fra 1 til 10.

Også i denne tabel er det tydeligt, at der bliver set skævt til dem, der modtager sociale ydelser uden at være berettiget til det. Det gælder i begge dele af landet, men generelt lidt mindre i Øst end i Vest, og især i 2005 er tolerancen noget større i Øst end i Vest. Der er også overensstemmelse i synet på, hvad der er det næstværste, idet sort arbejde mellem firmaer ifølge gennemsnitsbesvarelserne kun er lidt mindre uacceptabelt end socialt bedrageri, og sort arbejde, hvor firmaer ansætter privatpersoner uden at indberette det, kun endnu en smule mindre uacceptabelt end sort arbejde mellem firmaer. Også her er holdningen generelt en smule mindre fordømmende i Øst end i Vest, men stadig klart afstandtagende. Igen skil-

Tabel 12.3. Sociale normer målt ved holdningen til otte eksempler på lov- og regelbrud fordelt på region, 2004-08.

	Gennemsnit på en skala fra 1 til 10 ¹⁾					Gennemsnit på en skala fra 1 til 10 ¹⁾				
	2004	2005	2006	2007	2008	2004	2005	2006	2007	2008
	Vest					Øst				
Uberettiget modtage sociale ydelser	1,5	1,6	1,6	1,5	1,6	1,7	2,1	1,7	1,6	1,7
Tage tog el. bus uden gyldig billet	2,4	2,6	2,5	2,6	2,5	2,4	2,6	2,8	2,1	2,7
Nogen arbejder sort	3,4	3,8	3,4	3,7	3,7	3,7	4,4	4,2	4,3	4,2
Sort arbejde:										
Privat for privat	4,4	4,9	4,4	4,3	4,6	4,7	5,4	5,4	5,5	5,4
Firma for privat	2,7	3,1	2,8	2,9	2,9	2,7	3,2	3,3	3,2	2,9
Privat for firma	1,9	2,0	1,9	2,1	2,1	2,0	2,3	2,1	2,2	2,1
Firma for firma	1,6	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8	2,1	1,9	1,9	1,8
Snyde i skat	2,7	2,9	2,6	2,8	2,7	2,6	2,7	2,5	2,6	2,5

Noter: 18-74-årige. Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. ¹⁾ Baseret på svar i intervallet 1-10, hvor 1 er helt uacceptabelt og 10 er i høj grad acceptabelt. Afhængigt af spørgsmål og survey var det mellem 0 og 6 procent, der ikke gav et konkret svar i intervallet 1-10.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

I 2005 sig ud med samme tendens som i forbindelse med socialt bedrageri, hvor forskellen også var relativt stor mellem Øst og Vest sammenholdt med de øvrige år.

I mellemområdet ligger at tage tog eller bus uden at købe billet, at snyde i skat og firmaers sorte arbejde for private husholdninger. Her ligger gennemsnitsbesvareelserne omkring 2,5 eller lidt højere på skalaen fra 1-10. Hvad det første angår, er der ikke den store forskel mellem Øst og Vest set over perioden som helhed. Skattesnyd er lidt mere accepteret i Vest end at køre uden billet, mens det i Øst ligger på samme niveau som at køre uden billet og dermed under niveauet i Vest. Så følger sort arbejde, hvor firmaer arbejder for private, der er lidt mere accepteret end både skattesnyd og at køre uden billet. I start- og slutåret er graden af accept den samme i begge regioner: Henholdsvis 2,7 og 2,9. I de mellemliggende år noget højere, især i Østtyskland. I det hele taget er der noget, der tyder på, at accepten af alle former for sort arbejde er steget over de fem år i både Øst og Vest, men specielt i Øst.

Sort arbejde i privatsfæren er ganske accepteret – mellem 4,3 og 4,9 i Vest og mellem 4,7 og 5,5 i Øst – og især i Øst ser der ud til at være sket en varig stigning i accepten fra 4,7 i 2004 til 5,4 eller 5,5 i alle de følgende år. I Vest er en tendens lidt vanskeligere at få øje på, når det gælder denne type sort arbejde, men noget fald i accepten har der i hvert fald ikke været tale om. Holdningen til eksemplet med at ”nogen arbejder sort” er et gennemsnit af holdningen til de fire mere konkrete eksempler, fordi svarpersonerne bliver nødt til at tænke på flere ret forskellige scenarier samtidig. Derfor kommer vurderingen til at ligge et sted mellem holdningen til

sort arbejde med og uden firmaer involveret, og hvad tendensen angår, så går den i retning af stigende accept af sort arbejde i begge dele af landet, men mest udpræget i den østlige del, hvor graden af accept af sort arbejde også i det hele taget er højest i sammenligningen.

Ligesom ved sammenligningen af mænds og kvinders holdninger er der ved regionale sammenligninger grund til at tro, at der kan være helt objektive forskelle i befolkningssammensætningen på flere punkter, der kan påvirke holdningen, og det samme kan områdernes økonomiske og beskæftigelsesmæssige situation.

Her vil vi nøjes med at konstatere, at holdninger ser ud til at variere både med køn og alder og med region. I næste afsnit vil vi indføre holdninger i den løbende analyse, hvor også køn, alder og region samt en række andre variable indgår, og se, om disse nye variable ser ud til at have en selvstændig effekt.

Spiller holdninger en rolle for sort arbejde?

I tabel 12.4 har vi vist resultatet af at indsætte svarene på de otte spørgsmål ovenfor som det sidste element i analysen, som har udviklet sig over de seneste kapitler. Vi har beholdt de hidtidige resultater i tabellen, og de nye er indsat i kolonne 5 med overskriften "Normer" under henholdsvis mænd og kvinder.

Ligesom ved alle andre variable, skal én kategori fungere som referencegruppe, og her har vi valgt eksemplet med at bruge offentlig transport uden at betale for det, fordi det er den af de otte typer adfærd, der har mindst med sort arbejde at gøre. Svarene på spørgsmålene om de syv andre adfærdstyper er så blevet divideret med svaret på spørgsmålet om snyd med offentlig transport, og på den måde fremkommer de syv variable under rubrikken "Sociale normer" nederst i tabel 12.4.

I lighed med spørgsmålene om risiko, straf og marginalskat har vi tildelt de personer, der ikke har givet et konkret svar i intervallet 1 til 10, medianværdien af de konkrete svar fra de øvrige deltagere. Spørgsmålene om normer havde færrest i gruppen "Ved ikke/Nægter" af de nævnte – mellem 0 og 6 procent – men da der er tale om otte spørgsmål, og det ikke er de samme, der ikke kan eller vil svare fra spørgsmål til spørgsmål, ville det alligevel samlet set løbe op i et betragteligt antal personer, der skulle udelades, hvis vi i stedet havde valgt at se bort fra dem, der ikke svarede.

Som det fremgår af tabel 12.4, har de "afslørede" normer, forstået som de holdninger svarpersonerne har givet udtryk for, en statistisk sikker effekt på sandsynligheden for, at en person har (svaret ja til at have) arbejdet sort. Man kan naturligvis ikke se bort fra, at muligheden for at arbejde sort, eller manglen på samme, også kan spille ind på den holdning, man giver udtryk for. Hvis man arbejder sort, kan det godt være, man giver udtryk for en højere grad af accept af det, end man egentlig føler, for at retfærdiggøre eller legitimere det man gør. Det modsatte kan også gøre sig gældende. Hvis man ikke selv har mulighed for at arbejde sort, er det jo noget, andre gør på ens bekostning, og det i sig selv kan måske medvirke til at

man udtrykker lavere accept, end ens grundopfattelse egentlig tilsiger, og som ville komme til udtryk, hvis man selv fik tilbud om at arbejde sort.

Det er den samme type problematik som i forbindelse især med risikovurderingen, som vi så på i kapitel 10. Om man opfatter risikoen som stor eller lille, kan jo godt afhænge af de erfaringer, man allerede har gjort. Omvendt lærer man undervejs i tilværelsen og bliver påvirket af fx de lovændringer, man bliver bekendt med, eller kampagner, der skal påvirke befolkningens holdninger. Når vi som her i denne bog har bl.a. risikoen for opdagelse og straf og holdningen til sort arbejde og andre forhold stående på højre side af lighedstegnet som noget, der kan påvirke sandsynligheden for at arbejde sort, så skal det, at man har arbejdet sort eller ikke har arbejdet sort, helst ikke virke tilbage og påvirke sandsynligheden for, at man har den ene eller den anden holdning eller oplevelse. Men helt afvise, at det sker i et vist omfang, kan man ikke.

I den nye kolonne ”Normer” under både mænd og kvinder er der sat plads af i de hvide celler til at markere, hvilke af de nye variable der ifølge analysen har en signifikant effekt. Hvis vi derfor springer til bunden af tabellen, kan man se, om holdningsvariablene bidrager med ny indsigt, og det gør de umiddelbart, om end ikke stærkt signifikant. Normerne slår ud via holdningen til socialt bedrageri og holdningen til sort arbejde, og det er interessant, at det er de samme variable, der slår ud i analyserne for mænd og kvinder.

Jo højere accepten er af uberettiget at modtage sociale ydelser, jo mindre er sandsynligheden for at have svaret ja til at have arbejdet sort. Effekten er statistisk sikker på 5 procent-niveau for mænd og på 10 procent-niveau for kvinder. Modsat virker det på sandsynligheden, hvis man accepterer sort arbejde af den type, hvor private arbejder for andre private. Her er effekten statistisk sikker på 10-procent-niveau for mænd og på 5 procent-niveau for kvinder. Normer har altså en effekt, men ikke så statistisk signifikant som fx svarpersonernes vurdering for at blive opdaget og straffet for sort arbejde, en effekt der i øvrigt nu ved indførelsen af normer i regressionen mister en smule effekt målt på signifikansniveauet (se evt. kapitel 8 for en gennemgang af princippet i en logistisk regressionsanalyse, og hvad signifikans vil sige).

En anden virkning af at indføre sociale normer i analysen er, at den effekt, der i de hidtidige fire trin har været for mænd af at have en universitetsuddannelse, forsvinder. Det samme gør effekten af at have små børn, der i sidste trin blev signifikant for kvinder. De to effekter henholdsvis mindske og øgede sandsynligheden for at arbejde sort. Til gengæld bliver alder nu signifikant på lavt niveau for kvinder, og effekten er at øge sandsynligheden for 30-39-årige sammenholdt med referencegruppen (de 40-49-årige).

En kort opsummering af effekterne bliver dermed, at det øger sandsynligheden for sort arbejde for mænd – ud over det at være mand – at være ung (18-29 år), mens det mindsker sandsynligheden at være i aldersgruppen 60-74 år. Bopæl i et af de nye forbundslande øger sandsynligheden sammenholdt med bopæl i Vest, ligesom det

mindsker sandsynligheden, hvis man anser risikoen for at blive opdaget i forbindelse med sort arbejde for at være meget stor eller temmelig stor. Sandsynligheden bliver ligeledes mindre, jo mere man accepterer socialt bedrageri, mens den bliver større, jo mere man accepterer sort arbejde, hvor der kun er private involveret, men denne effekt er svagere. Endelig mindsker det sandsynligheden, hvis interviewene er gennemført i 2006, men pga. de på flere måder uforklarligt afvigende resultater netop det år skal denne effekt ikke overfortolkes.

En tilsvarende gennemgang for kvinder bliver, at det øger sandsynligheden for sort arbejde svagt at være mellem 30 og 39 år, det mindsker den stærkt at være gift, mens interviews gennemført i 2005 tilsiger en stærkt forøget sandsynlighed og interviews fra 2008 en svagt forøget sandsynlighed. Risikovurderingen slår meget stærkt ud og på den forventede måde, mens en højere grad af accept af uberettiget at modtage sociale ydelser mindsker sandsynligheden svagt og accept af sort arbejde, hvor kun private er involveret, øger sandsynligheden noget stærkere, uden at denne effekt dog når det højeste niveau.

Afslutningsvis kan man dermed konstatere, at kvinder og mænd har en signifikant forskellig tilbøjelighed til at arbejde sort, og hvis man ser på de mere objektivt konstaterbare socio-demografiske faktorer, der muligvis kan påvirke sandsynligheden for at arbejde sort, er det også helt forskellige billeder, man får for henholdsvis mænd og kvinder. Det er det derimod ikke, når man ser på de mere kvalitative forklaringsfaktorer. For både mænd og kvinder er det afskrækkelseseffekten i form af risikoen for at blive opdaget, og det er sociale normer i form af holdningen til socialt bedrageri og til den form for sort arbejde, der bliver udført af og for private i privatsfæren uden firmaer indblandet. Det er kun den sikkerhed, de forskellige kvalitative variable ifølge de statistiske tests påvirker sandsynligheden for sort arbejde med, der er forskellig, det er de samme variable – risiko og normer – der er signifikante for begge køn.

Sammenfatning

Om sort arbejde er i orden eller helt uacceptabelt, det afhænger i høj grad af situationen, og hvem der er involveret. Man kan formodentlig sige, at jo mere organiseret det virker, eller jo mere ensidigt det er, desto mindre accepteret er det også.

Helt overordnet er sort arbejde ifølge den tyske befolkning ikke det værste, man kan foretage sig, hvis man skal dømme ud fra svarene på spørgsmål om otte eksempler på lov- og regelbrud. Det mest uacceptable er socialt bedrageri, hvor man uberettiget modtager sociale ydelser. Det fandt tre fjerdedele helt uacceptabelt, og gennemsnittet på en skala fra 1 til 10, hvor 1 er en total afvisning (helt uacceptabelt), var helt nede på 1,6. Det er knapt så slemt at køre med bussen eller toget uden gyldig billet eller at snyde i skat i al almindelighed. Her ligger accepten – eller manglen på samme – på niveau med holdningen til sort arbejde, hvor en privat husholdning får en ydelse leveret af et firma. I de tilfælde er omkring halvdelen helt afvisende,

	Socio-demografiske variable				Socio-demografiske variable			
	Risiko	Straf	Marg.sk	Normer	Risiko	Straf	Marg.sk	Normer
	Mænd				Kvinder			
Marginalskat								
0-19 %								
40-49 %								
50-100 %								
20-39 %								
Sociale normer								
Uberettiget modtage sociale ydelser				--				-
Nogen arbejder sort								
Sort privat for privat				+				++
Sort firma for privat								
Sort privat for firma								
Sort firma for firma								
Snyde i skat								

Noter: ¹⁾ Inkl. medhjælpende ægtefæller. ²⁾ Lærlinge, universitetsstuderende etc. ³⁾ Fx hjemme-arbejdende ægtefæller og værnepligtige. ⁴⁾ Inkl. lærlinge. ⁵⁾ 2004-05: Sort arbejde til en værdi af 2.500 euro, 2006-08: 10.000 euro. +/—, ++/—, +++/—: Positiv/negativ signifikant på 10, 5, 1 procent-niveau.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

og gennemsnitsbesvareelserne ligger mellem 2,5 og 3. Det er lidt værre at bruge de offentlige transportmidler uden at betale, end det er, at private køber sort hos et firma eller at snyde i skat, hvis man har muligheden for det.

Spørger man helt generelt om holdningen til sort arbejde, er omkring en tredjedel helt afvisende, og i gennemsnit ligger svarene mellem 3,5 og 4, men det hænger sammen med, at svarpersonerne skal inkludere flere slags sort arbejde på en gang, når de skal svare på, hvad de synes om, at nogen arbejder sort. Er der kun privatpersoner involveret, finder kun 20-25 procent det helt uacceptabelt, og den gennemsnitlige besvarelse er helt oppe på mellem 4,5 og 5. Lige så snart et firma bliver involveret, falder accepten, men så længe kunderne er private, kan man stadig tale om en vis accept. I det omfang man kan tale om en tendens over tid, er det til stigning i accepten af sort arbejde, og det kunne se ud til, at det især er fra 2004 til 2005, tolerancen over for nogle handlinger er steget.

Generelt udtrykker mænd i gennemsnit højere accept – eller er mindre fordømmende – end kvinder. Der er størst afstand mellem de to køn i synet på skatteunddragelse i al almindelighed. Deler man imidlertid op på både køn og alder, får man et mere nuanceret billede og finder faktisk, at den gennemsnitlige accept er *højere* blandt kvinder end blandt mænd, eller den er den samme, i omkring en tredjedel af tilfældene, når vi sammenligner deres svar år for år, aldersgruppe for aldersgruppe og eksempel for eksempel. Det ændrer dog ikke ved, at mænds gennemsnit ligger højest i samtlige tilfælde på nær ét, når svarene fra årene 2004-08 slås sammen og opdeles på aldersgrupper: Mellem 1 og 26 procent højere på skalaen fra 1 til 10, og i den ene undtagelse, der er, 3 procent lavere.

Lige så tydelige som kønsforskellene er aldersforskellene, når det gælder de

udtrykte holdninger, men det er også tydeligt, at selv om yngre i højere grad end ældre udtrykker accept af de forskellige handlinger, så rangordner generationerne dem ens. Opdelt på Øst og Vest er rangordningen af de forskellige handlinger også den samme. Der bliver set skævt til dem, der modtager sociale ydelser uden at være berettiget til det, men generelt lidt mindre i Øst end i Vest. Der er også enighed om, at det næstværste er sort arbejde mellem firmaer tæt fulgt af sort arbejde, hvor firmaer ansætter privatpersoner uden at indberette det, men også her er holdningen generelt en smule mindre fordømmende i Øst end i Vest, men stadig klart afstandtagende.

I mellemområdet finder vi at tage bussen eller toget uden gyldig billet, skattesnyd og firmaers sorte arbejde for private husholdninger. Her ligger gennemsnitsbesvarelsene omkring 2,5 eller lidt højere på skalaen fra 1-10.

Mest accepteret af de otte eksempler er sort arbejde i privatsfæren. Det er ganske accepteret – mellem 4,3 og 4,9 i Vest og mellem 4,7 og 5,5 i Øst – og især i Øst ser der ud til at være sket en varig stigning i accepten fra 4,7 i 2004 til 5,4 eller 5,5 i alle de følgende år. I Vest er en tendens lidt vanskeligere at få øje på, når det gælder denne type sort arbejde, men noget fald i accepten har der i hvert fald ikke været. Når man ser overordnet på de fire typer af sort arbejde og sort arbejde generelt ("Nogen arbejder sort"), så går tendensen i retning af stigende accept af sort arbejde i begge dele af landet, men mest udpræget i den østlige del, hvor graden af accept af sort arbejde også i det hele taget er højest i sammenligningen.

Indsat som sidste element i den trinvist udvidede regressionsanalyse viser normer sig at spille en rolle for sandsynligheden for, at en person har arbejdet sort. Jo højere accepten er af uberettiget at modtage sociale ydelser, desto mindre er sandsynligheden for at have svaret ja til at have arbejdet sort. Effekten er mere statistisk sikker for mænd end for kvinder. Det har den modsatte effekt, hvis man accepterer sort arbejde af den type, hvor private arbejder for andre private. Denne effekt er til gengæld mere statistisk sikker for kvinder end for mænd. Selv om ingen af effekterne er statistisk sikre på højeste (signifikans-)niveau, kan man konstatere, at normer har en effekt for både mænd og kvinder.

Der er også en afskrækkelseseffekt via risikoen for at blive opdaget og straffet for sort arbejde, der ligeledes virker på både mænd og kvinder. Effekten er statistisk sikker på højeste niveau for kvinder her i den fuldt udviklede model, men den er også ganske signifikant for mænd.

Af tilbageværende effekter efter indsættelse af normer i modellen er derudover, hvis vi først ser på regressionerne for mænd, at det øger sandsynligheden for sort arbejde at være ung (18-29 år), mens det mindsker sandsynligheden at være i aldersgruppen 60-74 år, og at have bopæl i et af de gamle forbundslande. Sandsynligheden er også lavere, hvis interviewene er gennemført i 2006, men netop denne effekt skal ikke overfortolkes.

En tilsvarende gennemgang for kvinder giver, at det øger sandsynligheden for sort arbejde svagt at være mellem 30 og 39 år, det mindsker den stærkt at være

gift, mens interviews gennemført i 2005 tilsiger en stærkt forøget sandsynlighed og interviews fra 2008 en svagt forøget sandsynlighed.

Afslutningsvis kan man dermed konstatere, at kvinder og mænd har en signifikant forskellig tilbøjelighed til at arbejde sort, og det er forskellige socio-demografiske faktorer, der ser ud til at påvirke sandsynligheden for, at de gør det, mens det er de samme kvalitative faktorer der spiller ind, nemlig afskrækkelseseffekten og sociale normer.

13. Sammenfatning

Sort arbejde har en fremtrædende placering i medierne, og det er noget, man taler om, både i befolkningen og blandt politikere, hvis debatter og forhandlinger senere kan udmønte sig i konkret lovgivning. Det er sket flere gange i den periode dette studie dækker.

Først godkendte Forbundsrådet i 2000 den skattereform, som Forbundsdagen havde vedtaget med virkning fra den 1. januar 2001. Reformen reducerede såvel skatten på arbejdsindkomst som erhvervsbeskatningen. I forbindelse med sort arbejde, som det er afgrænset her, er det i første omgang udviklingen i personbeskatningen, der er interessant, men naturligvis er alle skatteændringer interessante.

Nedsættelsen af personbeskatningen betød, at den laveste marginalskat blev sat gradvist ned fra 22,9 procent i 2000 til 15 procent i 2005, da reformen var fuldt indfasat. Den højeste sats blev sat gradvist ned fra 51 til 42 procent. I hver af de tre faser blev personfradraget desuden hævet. Selv med solidaritetsbidrag og sociale bidrag var der tale om en mærkbar nedsættelse.

En anden vigtig reform var udvidelsen af Minijob-ordningen 1. april 2003, hvor beløbsgrænsen for et Minijob steg fra 325 til 400 euro pr. måned, og en tidligere gældende overgrænse på maksimalt 15 timers arbejde pr. uge faldt væk. Minijobs er mere lempeligt beskattede end andre ansættelsesforhold. Som udgangspunkt betaler lønmodtageren ikke skat eller sociale bidrag, mens arbejdsgiver indbetaler skat og sociale bidrag svarende til godt 30 procent af lønnen, dog kun omkring det halve hvis udbyderen af jobbet er privat. De sociale bidrag til forskellige kasser udgør den helt overvejende del, og som en administrativ lettelse, blev der oprettet en Minijob-Zentrale, der samlede alle indbetalinger ét sted.

Samtidig indførte man de såkaldte Midijobs (Gleitzonen-Jobs) for jobs med en månedlig indtægt i intervallet 401-800 euro, hvor skat og sociale bidrag steg gradvist op til de 800 euro.

Ud over den direkte beskatning i form af indkomstskat og bidrag til sociale ordninger samt solidaritetsbidraget er den indirekte beskatning i form af moms og andre afgifter på den enkeltes forbrug naturligvis en vigtig del af den samlede beskatning. Netop momsen blev forhøjet fra 16 til 19 procent pr. 1. januar 2007, og denne momsforhøjelse er endnu et vigtigt skatte- og afgiftspolitisk initiativ i den periode, vi dækker, og den må formodes at have den modsatte effekt af de to nævnte reformer, når det gælder sort arbejde.

Men der er også blevet taget andre midler i brug end lettelser i den direkte beskatning for at komme sort arbejde til livs. Afskrækkelse i form af straf og kontrol er traditionelt de vigtigste instrumenter i kampen mod sort arbejde og skatteunddragelse i det hele taget i Tyskland, og da den såkaldte *Schwarzarbeitsgesetz* (Lov

mod sort arbejde) blev vedtaget i 2004, var formålet at mindske sort arbejde netop gennem øget kontrol og højere straf. Loven definerer desuden for første gang juridisk, hvad sort arbejde er.

Selv om loven skærpede bøderne for unddragelse, er hovedafskrækkelsesmidlet fortsat kontrolindsatsen, der blev skærpet yderligere i forhold til den skærpelse, der allerede var sket i årene forud, hvor der mellem 1998 og 2002 var sket en kraftig forøgelse af bemandingen i skattekontrollen. Man har samtidig gjort meget for at gøre indsatsen synlig bl.a. gennem medierne både for at afskrække og for at søge at påvirke befolkningens holdning.

Hvordan er det så egentlig gået med det sorte arbejde siden årtusindskiftet i lyset af de mange ting, der er sket i perioden med sigte på at nedbringe dets omfang? Det er det spørgsmål, vi har set på som det første. Hvor stor en andel af samfundets produktion finder sted i den sorte sektor? Hvor mange og hvem er det, der udfører det? Hvor meget arbejder de sort? Hvor høje er de sorte timelønninger? Er der forskel på udbredelsen af sort arbejde i de nye og gamle forbundslande? Hvad arbejder man typisk sort med? Og hvordan påvirker kontrol og sanktioner omfanget? Hvad betyder det, hvor meget man skal betale i skat og sociale bidrag? Og hvad betyder holdningen i befolkningen til sort arbejde og andre lov- og regelbrud? I bogen belyses disse og en række beslægtede spørgsmål ud fra interviewbaserede oplysninger.

Som vi lige har omtalt, er netop afskrækkelse, marginalskat og holdningspåvirkning de områder, hvor der er blevet sat ind i kampen mod sort arbejde og andre former for skatteunddragelse. I sidste del af bogen beskrev vi ud fra svarene i de næsten 15.500 interviews med personer i alderen 18-74 år, der er gennemført i årene 2001 og 2004-08, hvordan befolkningen opfatter risikoen for at blive opdaget og straffens størrelse, hvis man arbejder sort. Derefter spurgte vi interviewpersonerne, hvor meget, de mente, de ville have tilbage til dem selv, hvis de tjente 100 euro ekstra. Til sidst bad vi dem forholde sig til forskellige brud på gældende love og regler for på den måde at få afdækket de normer, der gælder i befolkningen. Også her delte vi svarene op på nye og gamle forbundslande.

Målt i forhold til den formelle, registrerede økonomi viser skønnene over det sorte arbejdes omfang i perioden 2001-2008 en faldende tendens både reelt målt i arbejdstimer og nominelt målt i euro og cent. Omfanget målt i præsterede arbejdstimer faldt fra omkring 4 procent af BNP i 2001 til omkring 2¼ procent i 2008. Et supplerende mål giver lidt højere andele og viser et fald fra knap 4¾ procent til 3 procent. Nominelt faldt andelen fra omkring 1¼ procent af BNP til omkring ¾ procent. Perioden er dog for kort til, at man kan sige, om det er et reelt og varigt fald.

Der er mange forhold, der kan sænke niveauet på kort eller langt sigt. Disse forhold inkluderer en øget kontrolindsats og kampagner mod sort arbejde, højere straffe og en i perioder intens mediedækning af disse tiltag, der tilsammen i kortere eller længere tid kan have påvirket ikke kun det sorte arbejdes omfang, men også villigheden til at svare ærligt på spørgsmål om det, selv om man naturligvis er garanteret fuldstændig anonymitet, når man deltager i interviewundersøgelser-

ne. Dertil kommer de skatte- og arbejdsmarkedspolitiske ændringer. Hvordan konjunkturudviklingen virker, er svært at sige. En eventuel effekt af en momsforhøjelse som den pr. 1. januar 2007 må som nævnt formodes at være mere sort arbejde.

Ifølge de interviewundersøgelser, som denne bog bygger på, arbejder omkring 10 procent af den tyske befolkning i alderen 18-74-år sort i løbet af et år. Blandt mænd er det 13-14 procent, og omkring 6 procent af kvinderne gør det. Andelen er muligvis svagt faldende over tid, men den er klart faldende med alderen, hvor de 40-49-årige har en deltagesfrekvens svarende til gennemsnittets.

Set over hele perioden har selvstændige, faglærte, arbejdsløse og personer under uddannelse i de fleste tilfælde haft en deltagesfrekvens på eller over gennemsnittet. Funktionærer, ufaglærte og "andre" som fx hjemmearbejdende husmødre har i de fleste tilfælde ligget på eller under gennemsnittet, og pensionister har konsekvent ligget betydeligt under gennemsnittet. Ser man alternativt på uddannelsesbaggrund, har de, der enten er i gang med eller har afsluttet en erhvervsuddannelse, de fleste år, som gruppe betragtet, en deltagelse på eller over gennemsnittet. Studerende ligger konstant over gennemsnittet, mens personer uden en erhvervskompetencegivende uddannelse lige så konstant ligger under. En højere uddannelse kan oftest forbindes med en relativt lav frekvens.

Når man til de ca. 10 procent, der svarer, at de har arbejdet sort, lægger dem, der ville være villige til at gøre det, hvis de fik muligheden, når man op på i alt omkring en fjerdedel af de 18-74-årige. Samtidig indsnævres den relative forskel mellem mænd og kvinder såvel som mellem unge og ældre betydeligt. Hverken dette samlede "potentiale" eller den faktiske deltagelse er klart faldende, så faldet i det sorte arbejdes samlede omfang målt som procent af BNP ser derfor ud til i højere grad at skulle forklares af en ændring i tidsforbruget og/eller betalingen.

De godt 10 procent, der ifølge egne oplysninger i 2001 arbejdede sort, gjorde det i gennemsnit i 8 timer og 1 kvarter om ugen. Det tal faldt til lige godt 5 timer i 2008. For så vidt angår mænds og kvinders sorte arbejde, ser perioden ud til at kunne deles i to, hvor mændene frem til 2005 holder et niveau på omkring 8 til 8½ time om ugen, mens kvindernes tidsforbrug falder støt fra lige knap 8 timer til 4½ time. Så vender det, mændenes tidsforbrug falder og stabiliserer sig på omkring 6 til 6½ time, mens kvinderne kortvarigt øger deres og i 2006 ligger marginalt *højere* end mændene. I 2008 er situationen dog vendt igen, så kvinderne igen ligger lavest.

Ser man bort fra et år med en særligt høj gennemsnitsværdi, arbejdede 18-59-årige mellem ca. 6½ og 7½ time om ugen, mens 60-74-årige lå en time lavere, så den store aldersmæssige forskel ligger måske i virkeligheden mere i, om man arbejder sort eller ikke, og mindre i hvor meget.

Svarene fra funktionærer ligger konstant lavt, mens pensionister gik fra et højt tidsforbrug i 2001 og 2004 til et niveau under gennemsnittet. Samme systematik gælder stort set for ufaglærte arbejdere og for personer under uddannelse. Faglærte arbejdere ligger undtagen i 2008 på eller under gennemsnittet for alle, mens arbejdsløse i fire ud af seks år ligger betydeligt over.

Hvis vi slår lærlinge sammen med dem, der har afsluttet en erhvervsuddannelse, giver det mellem 5 timer og 7 timer og 3 kvarter, hvilket er under gennemsnittet i de to første undersøgelser og lidt eller betydeligt over derefter. For dem uden en kompetencegivende uddannelse er billedet lige omvendt. Personer med en højere uddannelse og studerende ligger stort set under gennemsnittet og personer med en videregående erhvervsuddannelse stort set over.

Hvis man fordeler det sorte arbejde ud på hele befolkningen, svarer det til mellem 30 og 45 timer pr. år pr. tysker i alderen 18-74 år bortset fra et meget lavt niveau i 2006. Og hvis blot en tredjedel af det sorte arbejde blev konverteret til almindeligt beskattet arbejde, ville det – igen bortset fra i 2006 – i runde tal svare til mellem 350.000 og 550.000 fuldtidsstillinger i de år, vi ser på her.

Besvareelserne gav stort set samme gennemsnitlige betaling for sort arbejde i 2001, 2004 og 2008 – nemlig 10-11 euro i timen. I 2005-07 var beløbet lidt højere – 12-13 euro. Lønniveauet har dermed været relativt stabilt med pil opad set over hele perioden, hvor inflationen målt på udviklingen i forbrugerpriserne har været på omkring 14 procent. Den sorte realløn er derfor stort set den samme i 2008 som i 2001.

Der var ifølge interviewene i 2001 en markant kønsforskel i timebetalingen i mænds favør. Mænd tjente i gennemsnit 11 euro i timen mod kvinders 8, men i undersøgelserne i 2004-08 stiger kvindernes løn betragteligt til et niveau omkring 11 euro, og når dermed næsten mændenes niveau, der kun er steget til 12 euro. I de sidste undersøgelser – dvs. i 2008 – giver svarene dog igen en større lønforskel mellem mænd og kvinder efter det traditionelle mønster. En opsplitning på alder viser overordnet set en tendens til, at de yngste og de ældste tjener mindst.

Mht. den mulige samvariation mellem stilling og betaling for sort arbejde tegner der sig et forholdsvis entydigt billede trods et begrænset antal observationer i nogle grupper. Selvstændigt erhvervsdrivende, funktionærer og faglærte ligger over gennemsnittet, mens ufaglærte, arbejdsløse og pensionister med en enkelt undtagelse ligger under gennemsnittet. Personer under uddannelse ligger skiftevis over og under gennemsnittet, hvilket kan skyldes, at det er en sammensat gruppe bestående af såvel lærlinge som studerende.

Både ved periodens start i 2001 og ved dens slutning i 2008 er omkring hver fjerde, der har arbejdet sort, udelukkende blevet betalt med kontanter. De øvrige har enten modtaget en blanding af kontant betaling og modydelser i form af gentjenester, ting eller andet eller er udelukkende blevet betalt med sådanne modydelser. I de mellemliggende år udgjorde sidstnævnte en overgang over halvdelen.

Det ser ud til, at det giver 9-10 euro i timen, når betalingen falder i rede penge. Er det både-og, er gennemsnittet en anelse højere indtil omkring 2007-08. De, der udelukkende har fået noget andet end rede penge til gengæld, oplever fra og med 2005 en stigning i værdien af modydelserne omregnet til en gennemsnitlig kontant sort timebetaling, der løfter dem fra samme niveau som dem, der har fået hele eller en del af deres betaling i kontanter, til et højere niveau.

Det er uden undtagelse i de nye forbundslande (Øst), man finder den højeste

andel svarpersoner, der siger ja til at have arbejdet sort, nemlig 11-16 procent mod 8-10 procent i de gamle forbundslande (Vest). Tendensen kunne se ud til at være stigende i Øst og faldende i Vest. Forskellen mellem Øst og Vest er særdeles markant blandt mænd, mens det ikke er så entydigt blandt kvinder. I begge dele af landet er deltagelsen højest blandt dem under 40. Selvstændige har et afvigende svarmønster i begge dele af landet sammenlignet med andre stillingsgrupper, men især i Øst, og det er svært at se en forklaring på udviklingen i denne gruppes deltagelse i sort arbejde. Den mulige let stigende tendens, vi fandt blandt funktionærer, ser ud til at være mest udpræget i Øst, mens et muligt lille fald blandt faglærte vil stamme fra Vest. Frekvensen blandt ufaglærte stiger betragteligt i Øst, mens arbejdsløse falder fra et meget højt niveau begge steder.

Der er ikke noget entydigt mønster for, om de, der arbejder sort, i gennemsnit bruger flest timer på det i Øst eller i Vest – i hvert fald ikke i de senere år, hvor niveauet begge steder er faldet til omkring fem timer plus/minus et kvarter. Aflønningen af sort arbejde er derimod ifølge besvarelsene klart højest i Vest. Kvinder i Øst har tilsyneladende oplevet en betydelig nedgang fra 8 til 5 euro i timen, mens mændene i de nye forbundslande har ligget ret konstant på 9-10 euro. I de gamle forbundslande var der til gengæld en betragtelig stigning for kvinderne fra 8 til 11-12 euro, mens mændene overordnet bevægede sig mindre, nemlig fra 12 til 13 euro i timen.

For at vurdere, om den forskellige grad af deltagelse i sort arbejde i Øst og Vest helt eller delvist kunne skyldes, at de to befolkningsgrupper fordeler sig forskelligt på fx køn, alder, stilling og uddannelse, har vi inddraget disse variable i en samlet analyse – en multipel regressionsanalyse – sammen med år for interviewet, svarpersonernes nettoindkomst og civilstand, om de har små børn, og om de ejer deres bolig eller bor til leje samt længden af en evt. arbejdsløshedsperiode på undersøgelsestidspunktet.

Vi opstillede først en model, hvor både mænd og kvinder indgik, og derefter gennemførte vi analysen separat for mænd og kvinder. Da den første model med stor sikkerhed bekræftede, hvad tabellerne har vist – nemlig at mænd har en større tilbøjelighed til at arbejde sort end kvinder – og den anden model viste, at det er forskellige forhold, der påvirker sandsynligheden for at arbejde sort for de to køn, har vi valgt at lægge vægten på separate analyser for mænd og kvinder.

Hvis vi nøjes med at kommentere de forhold, der i denne model har en statistisk sikker indflydelse på sandsynligheden for at arbejde sort, kan resultaterne kort sammenfattes til, at det øger sandsynligheden for at arbejde sort at bo i Øst frem for i Vest, også når man samtidig kontrollerer for forskelle i fordelingen på de øvrige nævnte variable i de to dele af landet. Men det gælder kun for mænd.

Alder har også kun en statistisk sikker effekt for mænd, hvor unge har en større sandsynlighed for at arbejde sort end midaldrende, der igen har en højere sandsynlighed for at gøre det end ældre mænd. Der er ingen statistisk sikker effekt af alder for kvinder. Til gengæld har gifte kvinder en markant lavere sandsynlighed for at

have arbejdet sort end ugifte kvinder, mens civilstand ikke ser ud til at betyde noget for, om mænd arbejder sort eller ikke.

Blandt mænd skiller først og fremmest faglærte sig signifikant ud med en højere sandsynlighed for at arbejde sort end de øvrige stillingsgrupper. For så vidt angår uddannelse øger en videregående erhvervsuddannelse sandsynligheden, mens det forringer sandsynligheden ingen (hverken igangværende eller afsluttet) erhvervs-kompetencegivende uddannelse at have, men også kun for mænd og mindre statistisk sikkert.

Også indkomst spiller en rolle, men kun for mænd, hvor det øger sandsynligheden for at arbejde sort at ligge i de nedre indkomstgrupper. Også her er effekten mindre statistisk sikker, end når det gælder region, alder og stilling for mænd og civilstand for kvinder.

Hvis man ser bort fra 2006 med dets usædvanligt lave niveau for deltagelse i sort arbejde, er der for mændenes vedkommende ikke noget i vejen for, at deltagerfrekvensen de øvrige år kan have været ens. Det er ikke tilfældet for kvinder, hvor årene 2004, 2006 og 2007 har en negativ effekt målt i forhold til startåret 2001, der er valgt som reference.

Disse analyser af den mulige samvariation mellem deltagelse i sort arbejde og forskellige socio-demografiske faktorer skal dog betragtes som foreløbige, idet interviewene også gav mulighed for at belyse andre faktorer end de rent kvantitative socio-demografiske variable.

”Afskrækkelse” forstået som interviewpersonernes subjektive oplevelse af risiko for opdagelse og straf for sort arbejde, deres selvoplevede marginalsat og endelig deres holdninger til overtrædelse af forskellige love og regler, er hver især aspekter, der ligeledes kan tænkes at påvirke beslutningen om at arbejde sort eller ikke. Det skal dog understreges, at en statistisk sikker samvariation mellem en variabel og deltagelse i sort arbejde ikke er det samme som at påvise en egentlig årsagssammenhæng, men netop kun en samvariation. Undervejs bliver vi nødt til at se bort fra de mange interviews, der blev gennemført i 2001, fordi der dengang hverken blev spurgt om forventet straf for sort arbejde, marginalsat eller holdninger/normer.

Det kan også have betydning, hvad det især er for typer arbejde, der bliver lavet sort. Vi så ovenfor, at hvis man i stedet for den faktiske deltagelse i sort arbejde ser på potentialet – altså dem, der har arbejdet sort, plus dem, der ikke har, men gerne ville – så blev fx forskellen mellem mænd og kvinder mindre, end når man kun ser på, hvem der faktisk har arbejdet sort, og det samme gjorde forskellen mellem aldersgrupperne. Om man arbejder sort kan dermed både være noget, man beslutter enten at gøre eller at lade være med, men det kan også være noget, man ikke gør simpelthen fordi, man ikke har muligheden. Det kan være fordi, man ikke har færdigheder, der er efterspurgt på det sorte arbejdsmarked, eller det kan være fordi, man ikke har de rigtige kontakter og ikke får tilbuddet.

Bygge og anlæg tegner sig med mellem 30 og 42 procent af samtlige timer for godt og vel en tredjedel af det sorte arbejde fulgt af de personlige tjenesteydelser

(babysitting, klipning mv.) og arbejde i den primære sektor (især havearbejde, men også landbrugsarbejde) hver med omkring 10 procent over perioden som helhed. Det vi her kalder de økonomiske tjenesteydelser (it-arbejde, rengøring, hjælp til selvangivelsen mv.), transport (kørsel, flytning mv.), handel og reparation og endelig hotel- og restaurationsbranchen fylder i gennemsnit mellem 5 og 10 procent set over hele perioden. Fremstillingsvirksomhed ligger konstant på et meget lavt niveau på omkring 1 procent. Sort arbejde består dermed overvejende af arbejds- og tjenesteydelser, mens handel fylder mindre (kategorien handel og reparation omfatter helt overvejende reparation af biler og cykler mv.).

Sætter man i stedet de timer, der er blevet arbejdet sort, i forhold til de registrerede arbejdstimer i udvalgte sektorer, er bygge og anlæg fortsat størst, men nu fulgt af have- og landbrugsarbejde, hotel og restauration og transport. Ændringerne i rækkefølgen hænger selvfølgelig sammen med, at fx hotel og restauration fylder betydeligt mindre i den formelle økonomi end på det sorte arbejdsmarked modsat det, vi kalder personlige tjenesteydelser.

Inden for bygge og anlæg udgør sort arbejde i forhold til de registrerede arbejdstimer 15-20 procent af samtlige timer, hvis man lægger den formelle økonomi sammen med den uformelle. Det er interessant at bemærke, at sort arbejde inden for bygge og anlæg steg fra 2001 til 2004-05, hvor Tyskland oplevede en konjunkturedgang, som ramte ikke mindst bygge- og anlægssektoren, for siden at falde igen, mens den formelle økonomi oplevede bedre tider.

Inkluderingen af de kvalitative variable afskrækkelse, marginalskat og normer i den trinvist udvidede regressionsanalyse gav nogle temmelig entydige resultater. Vi vil ikke komme ind på alle mellemregningerne her i sammenfatningen, men springe til konklusionen med alle variable indført efter en beskrivelse af fordelingerne af svarene på de spørgsmål, der ligger til grund. Først den oplevede risiko for opdagelse, som der blev stillet spørgsmål om allerede i de første interviews i 2001.

Omkring halvdelen af de adspurgte finder risikoen for at blive opdaget og straffet for sort arbejde temmelig lille eller meget lille. Godt hver tiende har ikke nogen mening om spørgsmålet; denne andel er dog faldet.

Kvinder i alle aldersgrupper anser risikoen for at være højere, end mænd i samme aldersgruppe gør. Det gælder i både Øst og Vest. Risikovurderingen ser ud til at toppe i 40-49-års-alderen og til at være lidt højere i Øst end i Vest: Set over alle undersøgelser mener hhv. 47 mod 42 procent af kvinderne og 37 mod 34 procent af mændene, at risikoen er meget stor eller temmelig stor. Det ser også ud til, at vurderingen er gået fra at være omtrent ens i Øst og i Vest til at være højest i Øst.

Ser man på fordelingen af besvarelserne på spørgsmålene om den formodede straf for sort arbejde, er det svært at se de store forskelle på Øst og Vest. Det skulle lige være en noget større andel i Øst end i Vest, der mener, at fængselsstraf kommer på tale ved sort arbejde til en værdi af 10.000 euro – 15-17 mod 9-10 procent.

Hver femte i 2004 og hver fjerde eller endda hver tredje i de følgende år mener, at straffen for at arbejde sort for 2.500 euro er lig nul. Hver tiende mener endda, at

det er straffrit at undlade at selvangive en indtægt på 10.000 euro, mens omkring halvdelen realistisk mener, at man får en bøde, og i runde tal hver tiende i Vest og hver sjette i Øst mener, at det giver fængselsstraf. 22-30 procent i begge dele af landet er i tvivl om straffens størrelse.

Andelen af befolkningen, der arbejder sort, virker altså mere eller mindre upåvirket af den øgede indsats mod sort arbejde til trods for, at den ud fra besvarelses-tilsyneladende blev bemærket. Til gengæld kunne det fald i tidsforbruget, som svarene også giver, måske antyde, at man enten er blevet mere forsigtig eller har ændret holdning til, hvor grænsen går.

I en samlet model er der en kraftig samvariation mellem vurderingen af risikoen for at blive opdaget og straffet, og om man arbejder sort eller ikke. Det ser ud til, at det er risikoen, man forholder sig til, mere end straffens størrelse. Det gælder både mænd og kvinder. Forventet straf for sort arbejde har nemlig ikke nogen signifikant effekt, om end fortegnene for både mænds og kvinders vedkommende, er de forventet negative i forhold til referencekategorien, der kun indebærer efterbetaling af den skyldige skat og ingen straf som sådan.

Når 2001 udelades, som vi bliver nødt til at gøre, når vi vil se på andre kvalitative variable end blot risiko for opdagelse ved sort arbejde (spørgsmålene om straf, marginalskat og normer blev først indført i undersøgelserne i 2004), er stillingsvariablen ikke længere signifikant. Hvad angår uddannelse, er den eneste kategori, der slår ud baseret på 2004-08, en universitetsuddannelse (med negativt fortegn), og det også kun for mænd.

Interessant er det mht. region, at der ikke blot konsekvent er negativt fortegn ud for Vest sammenholdt med Øst – effekten bliver af endnu mere signifikant betydning, når 2001 er udeladt. Når man kun ser på perioden 2004-08, synes det altså i højere grad at gælde – men kun for mænd – at bopæl i det tidligere Østtyskland øger sandsynligheden for at arbejde sort sammenlignet med at have en vesttysk adresse. En anden effekt af at se på den kortere periode 2004-08 er, at 2005 er det eneste år, som er signifikant for kvinder, nu hvor 2001 er væk, og 2004 i stedet er referenceår. Er interviewet gennemført i 2005 øger det sandsynligheden blandt kvindelige respondenter for, at svaret er bekræftende på spørgsmålet, om man har arbejdet sort. Øvrige faktorer er uændrede.

Dette er dog ikke nødvendigvis den endelige konklusion, for i de næste to kapitler tilføjede vi flere faktorer, der hver for sig og i samspil med de allerede indførte variable, kan tænkes at påvirke sandsynligheden for at arbejde sort.

Det fald i deltagelsen i sort arbejde, vi så mellem interviewundersøgelserne i 2001 og 2004, faldt sammen med en stigning i bestræbelserne på at nedbringe den slags aktiviteter gennem kontrol og straf. Efter 2004 steg selve deltagelsesfrekvensen dog igen, men det gennemsnitlige antal timer, man arbejder sort, ser ud til at være faldet. Vi har lige nævnt, at det af kontrol og straf ser ud til at være risikoen for opdagelse, der spiller en rolle, snarere end straffens størrelse.

Skattereformen, der blev vedtaget i 2000 og gennemført i etaper, var fuldt ind-

faset i 2005, og bl.a. Minijob-ordningen med dens lempelige beskatning er også blevet udvidet siden de første undersøgelser i 2001. På spørgsmålet om, hvad man mente, man ville have tilbage til sig selv, hvis man tjente 100 euro ekstra, faldt den gennemsnitlige, selvoplevede marginalskat ifølge svarene fra omkring 45 procent i 2004-05 til ca. 42 procent derefter. Alt i alt tyder den kendsgerning, at faldet især skete fra 2005 til 2006, på, at respondenterne faktisk har noteret sig skattesænkningen og indarbejdet den i deres overvejelser.

Af de, som svarede, havde omkring 10-12 procent ifølge deres egne angivelser en marginalskat på nul, og i gennemsnit havde svarpersoner med bopæl i Vest enten en højere marginalskat end svarpersoner med bopæl i Øst, eller den gennemsnitlige marginalskat lå på samme niveau i de to dele af landet.

Selv om respondenterne faktisk ser ud til at have noteret sig skattesænkningen og indarbejdet den i deres overvejelser, så slår det ikke signifikant ud, når vi indfører marginalskat i analysen her. Det eneste signifikante udslag sker, hvis vi lader den relativt store andel af svarpersonerne, der befinder sig i ved ikke/uoplyst-gruppen i dette spørgsmål – det er omkring 15 procent – optræde for sig selv i stedet for at tildele dem medianværdien af svarene fra de øvrige deltagere. Så har det en signifikant negativ indvirkning på sandsynligheden for sort arbejde blandt mænd at befinde sig i denne gruppe. Effekten er mindre signifikant, men også negativ for kvinder. Tolkningen af dette resultat er dog ikke ligetil.

Som noget nyt, når marginalskat er med, slår 2008 nu også ud (for kvinder), om end svagere og med positivt fortegn. Nyt er også, at små børn under 6 år nu også bliver svagt signifikant (for kvinder), og effekten er den måske lidt overraskende, at små børn ser ud til at øge sandsynligheden for sort arbejde, men altså kun blandt kvinder. Effekten forsvinder dog igen, når normer inddrages som en forklarende faktor i analysen.

Marginalskattens højde ser således ikke i sig selv ud til at være afgørende i denne model, men inkluderingen af marginalskat ændrer lidt på den rolle visse andre variable ser ud til spille, men dog ikke de variable, der i de foregående kapitler har skilt sig ud med en meget stærk effekt.

Om sort arbejde er i orden eller helt uacceptabelt, det afhænger i høj grad af situationen, og hvem der er involveret. Man kan formodentlig sige, at jo mere organiseret det virker, eller jo mere ensidigt det er, jo mindre accepteret er det også.

Helt overordnet er sort arbejde ikke det værste, man kan foretage sig, hvis man skal dømme ud fra svarene på spørgsmål om otte eksempler på lov- og regelbrud. Det mest uacceptable er socialt bedrageri, hvor man uberettiget modtager sociale ydelser. Det fandt tre fjerdedele helt uacceptabelt, og gennemsnittet på en skala fra 1 til 10, hvor 1 er en total afvisning (helt uacceptabelt) var helt nede på 1,6. Det er knapt så slemt at køre med bussen eller toget uden gyldig billet eller at snyde i skat i al almindelighed. Her ligger accepten – eller manglen på samme – på niveau med holdningen til sort arbejde, hvor en privat husholdning får en ydelse leveret af et firma.

Spørger man helt generelt om holdningen til sort arbejde, er omkring en tredjedel helt afvisende, og i gennemsnit ligger svarene mellem 3,5 og 4, men det hænger sammen med, at svarpersonerne skal inkludere flere slags sort arbejde på en gang, når de skal svare på, hvad de synes om, at nogen arbejder sort. Er der kun privatpersoner involveret, finder kun 20-25 procent det helt uacceptabelt, og den gennemsnitlige besvarelse er helt oppe på mellem 4,5 og 5. Lige så snart et firma bliver involveret, falder accepten, men så længe kunderne er private, kan man stadig tale om en vis accept. I det omfang man kan tale om en tendens, er det til stigning i accepten af sort arbejde, og det kunne se ud til, at det især er fra 2004 til 2005, tolerancen over for nogle handlinger er steget.

Generelt udtrykker mænd i gennemsnit højere accept – eller er mindre fordømmende – end kvinder. Der er størst afstand mellem de to køn i synet på skatteunddragelse i al almindelighed. Deler man imidlertid op på både køn og alder, får man et mere nuanceret billede. Det ændrer dog ikke ved, at accepten blandt mænd ligger højest i samtlige tilfælde på nær ét, når svarene fra årene 2004-08 slås sammen og opdeles på aldersgrupper: Mellem 1 og 26 procent højere på skalaen fra 1 til 10, og i den ene undtagelse, der er, 3 procent lavere.

Lige så tydelige som kønsforskellene er aldersforskellene, når det gælder de udtrykte holdninger, men det er også tydeligt, at selv om yngre i højere grad end ældre udtrykker accept af de forskellige handlinger, så rangordner generationerne dem ens. Opdelt på Øst og Vest er rangordningen af de forskellige handlinger også den samme. Der bliver set skævt til dem, der modtager sociale ydelser uden at være berettiget til det, men generelt lidt mindre skævt i Øst end i Vest. Der er også enighed om, at det næstværste er sort arbejde mellem firmaer tæt fulgt af sort arbejde, hvor firmaer ansætter privatpersoner uden at indberette det, men også her er holdningen generelt en smule mindre fordømmende i Øst end i Vest, men stadig klart afstandtagende.

I mellemområdet finder vi at køre med tog eller bus uden gyldig billet, skatte-snyd i almindelighed og firmaers sorte arbejde for private husholdninger. Her ligger gennemsnitsbesvarelsenerne omkring 2,5 eller lidt højere på skalaen fra 1-10.

Mest accepteret af de otte eksempler er sort arbejde i privatsfæren. Det er ganske accepteret – mellem 4,3 og 4,9 i Vest og mellem 4,7 og 5,5 i Øst – og især i Øst ser der ud til at være sket en varig stigning i accepten fra 4,7 i 2004 til 5,4 eller 5,5 i alle de følgende år. I Vest er en tendens lidt vanskeligere at få øje på, når det gælder denne type sort arbejde, men noget fald i accepten har der i hvert fald ikke været. Når man ser overordnet på de fire typer af sort arbejde og sort arbejde generelt, så går tendensen i retning af stigende accept af sort arbejde i begge dele af landet, men mest udpræget i den østlige del, hvor graden af accept af sort arbejde også i det hele taget er højest i sammenligningen.

Indsat som sidste element i den trinvist udvidede regressionsanalyse viser normer sig at spille en rolle for sandsynligheden for, at en person har arbejdet sort. Jo højere accepten er af uberettiget at modtage sociale ydelser, jo mindre er sandsyn-

ligheden for at have svaret ja til at have arbejdet sort. Effekten er mere statistisk sikker for mænd end for kvinder. Det har den modsatte effekt, hvis man accepterer sort arbejde af den type, hvor private arbejder for andre private. Denne effekt er til gengæld mere statistisk sikker for kvinder end for mænd. Selv om ingen af effekterne er statistisk sikre på højeste (signifikans-)niveau, kan man konstatere, at normer har en effekt for både mænd og kvinder.

Der er også en afskrækkelseseffekt via risikoen for at blive opdaget og straffet for sort arbejde, der ligeledes virker på både mænd og kvinder. Effekten er statistisk sikker på højeste niveau for kvinder her i den fuldt udviklede model, men den er også ganske signifikant for mænd.

Af tilbageværende effekter efter indsættelse af normer i modellen er derudover, hvis vi først ser på regressionerne for mænd, at det øger sandsynligheden for sort arbejde at være ung (18-29 år), mens det mindsker sandsynligheden at være i aldersgruppen 60-74 år og at have bopæl i et af de gamle forbundslande. Sandsynligheden er også lavere, hvis interviewene er gennemført i 2006, men netop denne effekt skal ikke overfortolkes.

En tilsvarende gennemgang for kvinder af tilbageværende effekter ud over risiko for opdagelse og normer giver, at det øger sandsynligheden for sort arbejde svagt at være mellem 30 og 39 år, det mindsker den stærkt at være gift, mens interviews gennemført i 2005 tilsiger en stærkt forøget sandsynlighed og interviews fra 2008 en svagt forøget sandsynlighed.

Afslutningsvis kan man dermed konstatere, at kvinder og mænd har en signifikant forskellig tilbøjelighed til at arbejde sort, og det er forskellige socio-demografiske faktorer, der ser ud til at påvirke sandsynligheden for, at de gør det, mens det er de samme kvalitative faktorer der spiller ind, nemlig afskrækkelseseffekten og sociale normer.

Appendiks til kapitel 4: Sådan bliver omfanget af sort arbejde beregnet

I figur 4.1 viste vi to skøn over udviklingen i omfanget af sort arbejde i Tyskland på baggrund af Rockwool Fondens Forskningsenheds interviewundersøgelser i 2001 og 2004-08. Begge skøn sætter det sorte arbejdes omfang i forhold til det officielle mål for den samlede produktion i samfundet udtrykt ved bruttonationalproduktet (BNP). Vi kaldte de to skøn Alternativ 1 og Alternativ 2. I appendikstabel 1 og 3 viser vi, hvordan de er blevet beregnet. Beregningen af supplementet til Alternativ 1 – ud fra et totalt årligt formelt og uformelt arbejdsvolumen i stedet for et ugentligt gennemsnit pr. person – er vist i appendikstabel 2. Til sidst gentager vi i appendikstabel 4 omregningen til fuldtidsstillinger og timer pr. år pr. 18-74-årig tysker, som blev vist i tabel 6.2.

To af de tre elementer i beregningen af Alternativ 1 så vi på i hhv. kapitel 5 og

Appendikstabel 1. Alternativ 1: Antal arbejdstimer i den sorte sektor i procent af antal arbejdstimer i den formelle økonomi, 2001 og 2004-08 – beregnet ud fra gennemsnitlig ugentlig formel og uformel arbejdstid pr. person.

	Har arbejdet sort i løbet af de sidste 12 mdr.	Tid brugt på sort arbejde af dem der har arbejdet sort	Tid brugt på sort arbejde delt ud på alle 18-66- årige	Arbejdstid i den formelle økonomi delt ud på alle 18-66- årige ¹⁾	Tid brugt på sort arbejde i pct. af arbejdstid i den formelle økonomi som skøn over sort arbejdes reale værdi ift. BNP
	1	2	3 = (1 x 2) / 100	4	5 = 3 / 4
	%		Timer pr. uge ²⁾		"Sort arbejde i procent af BNP"
2001	11,7	8,31	0,97	23,6	4,11
2004	9,6	7,56	0,73	23,4	3,12
2005	12,2	6,80	0,83	23,4	3,55
2006	6,3	6,52	0,41	22,4	1,83
2007	10,7	6,26	0,67	21,1	3,18
2008	10,7	5,02	0,54	23,2	2,33

Noter: Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. Da sammenligningen er med det officielle arbejdsmarked, er aldersgruppen 18-66 år. ¹⁾ Antal arbejdstimer i hoved- og evt. bijob i den formelle økonomi ifølge respondenternes egne angivelser.

²⁾ Minutter er angivet som procent af en hel time.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

6. Det var andelen af de 18-66-årige, der arbejder sort, og deres gennemsnitlige ugentlige tidsforbrug på det. Disse tal er indsat i kolonne 1 og 2 i appendikstabel 1. Det sidste element er antallet af arbejdstimer i den formelle økonomi, som er indsat i kolonne 4. Alle tre oplysninger har vi fra de interviewede.

Der blev spurgt om arbejdstid i den formelle økonomi på denne måde: Hvor mange timer arbejder De i gennemsnit om ugen? Der blev spurgt både til hovedbeskæftigelse og til en evt. bibeskæftigelse, og det blev understreget, at der skulle være tale om beskattet arbejde både i hoved- og evt. bibeskæftigelse, dvs. at man skulle have et skattekort og/eller medtage indkomsten på sin selvangivelse. Fx pensionister og andre, der ikke var erhvervsaktive som hovedbeskæftigelse, blev ligeledes spurgt, om de havde et beskattet arbejde ved siden af.

Det falder i øjnene, at tallene i kolonne 4 for 2006 og ikke mindst 2007 er lave. Det har den direkte konsekvens at øge skønnet over sort arbejdes relative omfang, fordi den registrerede arbejdstid er nævner i brøken, mens tid brugt på sort arbejde står i tælleren. Jo mindre nævneren er, jo mindre fylder den formelle økonomi dermed sammenlignet med sort arbejde og omvendt.

Ifølge tal fra Institut für Arbeitsmarkt und Berufsforschung under Bundesagentur für Arbeit (IAB 2009, Tabelle A2, side 12) skulle det totale antal arbejdstimer i Tyskland ikke være faldet hverken i 2006 eller 2007. Hvis timetallet pr. person alligevel er faldet, kan det teoretisk skyldes, at det større tal skal fordeles på flere personer. Det kan også skyldes, at der er nogle forskelle i sammensætningen af personkredsen i de to opgørelser, som vægtning (se note til tabellen) ikke udligner, fx pga. forskellige aldersafgrænsninger.

En tredje kilde til arbejdstid er den database, der er tilgængelig på Eurostats hjemmeside. Oplysningerne om arbejdstid er baseret på den såkaldte arbejdskraftundersøgelse, der gennemføres som stikprøveundersøgelser i alle EU-lande, og som i Tyskland er integreret i Mikrozensus-tællingen. Prøver man at beregne et samlet antal arbejdstimer i den formelle økonomi og et timetal fordelt på personer, kunne det måske godt se ud til, at der er sket et lille fald fra 2005 til 2006, men det yderligere fald i 2007 kan ikke genfindes der heller (Eurostat 2009c). Faldet fra 2005 til 2006 er dog helt marginalt, og der er snarest tale om et uændret antal timer. Igen er det dog ikke muligt at benytte helt identiske aldersafgrænsninger i sammenligningerne mellem de forskellige kilder til arbejdstid.

Vi har flere gange bemærket, at 2006 skiller sig ud med en meget lav deltagelse i sort arbejde, og at 2007 har givet anledning til en større spredning i gennemsnitsbesvareelserne. Det sidste kan skyldes, at 2007 som det eneste år bygger på kun én enkelt interviewrunde. Uanset hvad årsagerne er, kan vi altså konstatere, at de også skiller sig ud mht. arbejdstid i den formelle økonomi, og at det kan have selvstændig indflydelse på skønnes størrelse.

Hvis man i stedet tager det totale årlige antal timer, der bliver arbejdet sort, som vi har fra beregningen af Alternativ 2 (se appendikstabel 3) og sætter det i forhold til det totale antal timer, der bliver arbejdet i den formelle økonomi iflg. IAB

Appendikstabel 2. Antal arbejdstimer i den sorte sektor i procent af antal arbejdstimer i den formelle økonomi, 2001 og 2004-08 – beregnet ud fra totalt årligt formelt og uformelt arbejdsvolumen.

	Totalt antal timer der er arbejdet sort pr. år	Totalt antal timer der er arbejdet i den formelle økonomi pr. år	Tid brugt på sort arbejde i pct. af arbejdstid i den formelle økonomi som skøn over sort arbejdes reale værdi ift. BNP
	1	2	3 = 1 / 2
	Millioner timer ¹⁾	Millioner timer ²⁾	”Sort arbejde i procent af BNP”
2001	2.707,20	57.338	4,72
2004	2.096,60	56.046	3,74
2005	2.352,60	56.712	4,15
2006	1.183,90	56.975	2,08
2007	1.935,70	57.003	3,40
2008	1.738,70	57.749	3,01

Noter: Stikprøverne er udtrukket på husstandsniveau, og der er anvendt vægte for at gøre dem repræsentative for hele befolkningen mht. køns- og aldersfordeling og andre karakteristika. ¹⁾ Se note 2 til appendikstabel 3 nedenfor. ²⁾ Iflg. IAB (2009).

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

Appendikstabel 3. Alternativ 2: Antal arbejdstimer i den sorte sektor ganget med den gennemsnitlige sorte timeløn i procent af BNP i markedspriser, 2001 og 2004-08.

	Totalt antal timer, der er arbejdet sort	Gennemsnitlig sort timebetaling	Det sorte arbejdes nominelle værdi	Det sorte arbejdes nominelle værd i pct. af BNP i markedspriser ¹⁾
	1	2	3 = 1 x 2	4
	Millioner timer ²⁾	Euro ³⁾	Millioner euro ³⁾	%
2001	2.707,2	10,3	27.884	1,32
2004	2.096,6	10,4	21.805	0,99
2005	2.352,6	13,3	31.290	1,40
2006	1.183,9	11,8	13.970	0,60
2007	1.935,7	12,8	24.777	1,02
2008	1.738,7	10,8	18.778	0,75

Noter: ¹⁾ BNP (millioner euro) iflg. Eurostat (2009a): 2001: 2.113.160 – 2004: 2.210.900 – 2005: 2.242.200 – 2006: 2.325.100 – 2007: 2.428.200 – 2008: 2.495.800 ²⁾ Frekvens for deltagelse i sort arbejde / 100 x gennemsnitligt ugentligt tidsforbrug på sort arbejde blandt dem der har arbejdet sort x 52 x antal personer i hele befolkningen i alderen 18-74 år den 1. januar. Antal 18-74-årige iflg. Eurostat (2009b): 2001: 60.825.462 – 2004: 61.090.674 – 2005: 61.107.853 – 2006: 61.144.646 – 2007: 61.204.638 – 2008: 61.271.696. ³⁾ Beløb angivet i DM i 2001 er omregnet til euro til kurs 1,95583.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

(2009), får man tallene i sidste kolonne i appendikstabel 2. Modsat i Alternativ 1 er aldersafgrænsningerne i tæller og nævner her dog forskellige.

Beregningen af Alternativ 2 bygger på andelen af de 18-74-årige, der arbejder sort, og deres gennemsnitlige ugentlige tidsforbrug på det. Altså igen emnerne for kapitel 5 og 6. Desuden indgår den gennemsnitlige timebetaling for sort arbejde, som var emnet for kapitel 7, samt tal for størrelsen af BNP i markedspriser og antallet af 18-74-årige i Tyskland, som kan ses på Eurostats hjemmeside.

Med tal for antal personer, der arbejder sort, og hvor meget de gør det, er det muligt at regne op til hele befolkningen – altså hvor mange timer disse skøn vil betyde, at hele den tyske befolkning i alderen 18-74 år arbejder sort. Det er vist i kolonne 1 i appendikstabel 3. Har man yderligere tal for den gennemsnitlige timebetaling, kan man også beløbsmæssigt regne op til hele befolkningen. Det samlede beløb er vist i kolonne 3 og sat i forhold til BNP i markedspriser i kolonne 4, hvorved man får Alternativ 2.

I kapitel 6 indførte vi en tredje måde at måle – eller skønne – det sorte arbejdes samlede omfang på, nemlig ved at se på, hvor mange fuldtidsjob de sorte arbejdstimer ville svare til, hvis de alle blev konverteret til almindeligt, beskattet arbejde, og hvor mange timer det sorte arbejde svarer til pr. 18-74-årig i Tyskland, hvis man fordeler dem ligeligt på alle de omkring 61 millioner. Vi slutter dette appendiks af med appendikstabel 4, hvor vi gentager beregningen fra tabel 6.2.

Som vi var inde på i kapitel 4, hvis det er ligesom i en undersøgelse, som Rockwool Fondens Forskningsenhed foretog i Danmark i 1999, så ville det dog

Appendikstabel 4. Totalt antal timer der er arbejdet sort pr. år omregnet til fuldtidsstillinger og fordelt på alle 18-74-årige i Tyskland, 2001 og 2004-08.

	Antal sorte arbejds- timer i alt pr. år ...	... omregnet til fuldtidsstillinger på det formelle arbejdsmarked ...	... og en tredjedel heraf	Antal sorte arbejdstimer i alt pr. år fordelt på alle 18-74-årige ¹⁾
	(1)	(2)	(3)	(4)
	Millioner ²⁾	Millioner		
2001	2.707,2	1,63	543.000	44,5
2004	2.096,6	1,25	417.000	34,3
2005	2.352,6	1,40	467.000	38,5
2006	1.183,9	0,71	237.000	19,4
2007	1.935,7	1,15	383.000	31,6
2008	1.738,7	1,04	347.000	28,4

Noter: Gennemsnitligt normalt antal arbejdstimer pr. år i et fuldtidsjob iflg. IAB (2009): 2001: 1.660,7 – 2004: 1.678,8 – 2005: 1.674,8 – 2006: 1.678,3 – 2007: 1.682,0 – 2008: 1.676,2.

^{1,2)} Se note 2 til appendikstabel 3 ovenfor.

Kilde: Rockwool Fondens Forskningsenhed.

kun være omkring en tredjedel af det sorte arbejde, der ville blive til registreret, beskattet arbejde i stedet, hvis sort arbejde ikke længere var en mulighed. Det tal er vist i kolonne 3 i appendikstabel 4.

Litteratur

- Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung (2006) Sammenfatning på <http://www.berlin-institut.org> af Steffen Kröhnert, Franziska Medicus og Reiner Klingholz (2006). *Die demographische Lage der Nation. Wie zukunftsfähig sind Deutschlands Regionen?* Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung og Verlag dtv, München.
- Bundesagentur für Arbeit (2004) *Mini- und Midijobs in Deutschland*, Sonderbericht. Nürnberg.
- Bundesknappschaft Minijob-Zentrale (2005a) *Aktuelle Entwicklungen im Bereich der geringfügigen Beschäftigung*, Ausgabe 1/2005 – März 2005. Essen.
- Bundesknappschaft Minijob-Zentrale (2005b) *Minijobs. Informationen für Arbeitgeber und Arbeitnehmer*. Essen.
- Bundesministerium für Gesundheit und Soziale Sicherung (2005) *Geringfügige Beschäftigung und Beschäftigung in der Gleitzone*. Bonn, Berlin.
- Deutsche Rentenversicherung Bund (2009) *Minijobber*. Berlin.
<http://www.deutsche-rentenversicherung-bund.de>
- Deutsche Rentenversicherung Knappschaft-Bahn-See (2012) *Pauschale Abgaben bei Minijobs*. Bochum.
<http://www.minijob-zentrale.de/>
- Eurostat (2009a) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> Statistics – Economy and finance – National accounts (including GDP).
- Eurostat (2009b) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> Statistics – Population and social conditions – Population.
- Eurostat (2009c) <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> Statistics – Population and social conditions – Labour market (including LFS – Labour Force Survey).
- Feld, Lars P. og Claus Larsen (2005a) *Black Activities in Germany in 2001 and in 2004. A Comparison Based on Survey Data*. Study No. 12. Rockwool Fondens Forskningsenhed, København.
- Feld, Lars P. og Claus Larsen (2005b) *Schwarzarbeit in Deutschland: Ein Vergleich der deutschen Schwarzarbeit zwischen 2004 und 2001 auf Basis von Befragungsdaten*. Neues von der Forschungsgesellschaft der Rockwool Stiftung Juni 2005. København.
- Feld, Lars P. og Claus Larsen (2006) “Strafen, Kontrollen und Schwarzarbeit: Einige Anmerkungen auf Basis von Befragungsdaten für Deutschland”. Kapitel 4 s. 81-107 i Dominik H. Enste og Friedrich Schneider (red.) *Jahrbuch Schattenwirtschaft 2006/2007*. LIT Verlag, Wien og Berlin.
- Feld, Lars P. og Claus Larsen (2008) *“Black” Activities Low in Germany in 2006*. News from the Rockwool Foundation Research Unit March 2008. København.

- Feld, Lars P. og Claus Larsen (2011) "Self-perceptions, government policies and tax compliance in Germany", *International Tax and Public Finance*, Online First, 29. september 2011.
- Feld, Lars P. og Claus Larsen (2012) *Undeclared Work, Deterrence and Social Norms: The Case of Germany*. Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg.
- IAB (Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung) (2009) *IAB-Kurzbericht* 6/2009. Bundesagentur für Arbeit, Nürnberg.
- OECD (2011) *Revenue Statistics 1965-2010: 2011 Edition*. Paris.
<http://www.oecd.org/ctp/revenuestats>
- Pedersen, Søren (2003) *The Shadow Economy in Germany, Great Britain and Scandinavia. A Measurement Based on Questionnaire Surveys*. Study No. 10. Rockwool Fondens Forskningsenhed, København.
- Schwarzarbeitsgesetz (2004)*: Gesetz zur Intensivierung der Bekämpfung der Schwarzarbeit und damit zusammenhängender Steuerhinterziehung, SchwarzArbG, Bundesrats-Drucksache 155/04a.
- Skatteministeriet (2001) "Skatteformer i udlandet", *Skat*. Juni 2001 s. 5-50. København.
- Statistisches Bundesamt (2008) *Klassifikation der Wirtschaftszweige mit Erläuterungen, Ausgabe 2008*. Wiesbaden.
- Statistisches Bundesamt (2009) *Statistisches Jahrbuch 2009 für die Bundesrepublik Deutschland*. Wiesbaden.
- Udenrigsministeriet (2012) *Det tyske uddannelsessystem*. København.
<http://tyskland.um.dk/da/om-tyskland/uddannelsessystemet>, pr. 12. april 2012.

Litteratur fra Rockwool Fondens Forskningsenhed 2008-2012

2008

Praktikpladser og formidlingspraksis – praktikkonsulentens i spændingsfeltet mellem virksomhedskrav og hensynet til ikke-diskrimination

Af Line Vikkelsø Slot (Rockwool Fondens Forskningsenhed. København)

Træk af avisdebatten om de arbejdsløse fra 1950'erne til 1990'erne

Af Bent Jensen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Forbryderen og samfundet. Livsvilkår og uformel straf

Af Torben Tranæs og Lars Pico Geerdsen med bidrag af Susumu Imai, Claus Larsen og Michael Svarer (Gyldendal. København)

Crime and Partnership

Af Michael Svarer (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Immigrant and Native Children's Cognitive Outcomes and the Effect of Ethnic Concentration in Danish Schools

Af Peter Jensen og Astrid Würtz Rasmussen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

The Unemployed in the Danish News Paper Debate from the 1840s to the 1990s

Af Bent Jensen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Hvad skrev aviserne om de arbejdsløse? – Debatten fra 1840'erne til 1990'erne

Af Bent Jensen (Gyldendal. København)

Source Country Differences in Test Score Gaps: Evidence from Denmark

Af Beatrice Schindler Rangvid (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Holdninger til uddannelse og arbejde blandt unge indvandrere, danskere og deres forældre

Af Jørgen Goul Andersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Indvandrere og det danske uddannelsessystem

Af Torben Tranæs (red.) med bidrag af Jørgen Goul Andersen, Camilla Hvidtfeldt, Bent Jensen, Marie Louise Schultz-Nielsen og Line Vikkelsø Slot (Gyldendal. København)

2009

Det danske arbejdsmarked og EU-udvidelsen mod øst

Af Nikolaj Malchow-Møller, Jakob Roland Munch og Jan Rose Skaksen med bidrag af Vibeke Borchsenius, Camilla Hvidtfeldt, Claus Aastrup Jensen, Jonas Helth Lønborg, Lynn Roseberry og Sanne Schroll (Gyldendal. København)

De juridiske aspekter vedrørende EU-udvidelsen og det danske arbejdsmarked
Af Lynn Roseberry (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Has Globalization Changed the Phillips Curve? Industry-Level Evidence on the Effect of the Unemployment Gap on Wages
Af Claus Aastrup Jensen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Emigration of Immigrants – A Duration Analysis
Af Sanne Schroll (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Egteskabsmønstret for unge med indvandrerbaggrund: Konsekvenser af ændringer i udlændingeloven i 2000 og 2002
Af Marie Louise Schultz-Nielsen og Torben Tranæs (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Immigration to Denmark. An Overview of the Research Carried Out from 1999 to 2006 by the Rockwool Foundation Research Unit
Af Poul Chr. Matthiessen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Forældres brug af tid og penge på deres børn
Af Jens Bonke (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

The impact of incentives and interview methods on response quantity and quality in diary- and booklet based surveys
Af Jens Bonke og Peter Fallesen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Family Investments in Children: What Drives the Social Gap in Parenting?
Af Jens Bonke og Gøsta Esping-Andersen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

How much does good data matter? The case of resources available to children
Af Jens Bonke, Thomas Crossley og Lori Curtis (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Immigration of Qualified Labor and the Effect of Changes in Danish Migration Policy in 2002
Af Martin Junge (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

2010

Når man anbringer et barn: baggrund, stabilitet i anbringelsen og det videre liv
Af Signe Hald Andersen (red.) med bidrag af Frank Ebsen, Mette Ejrnæs, Morten Ejrnæs, Peter Fallesen og Signe Frederiksen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Danskerne og det sorte arbejde
Af Camilla Hvidtfeldt, Bent Jensen og Claus Larsen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

Disentangling the heterogeneous relationship between background characteristics and a child's placement risk
Af Signe Hald Andersen og Peter Fallesen (Syddansk Universitetsforlag, Odense)

A good place to live. On how municipality level characteristics explain municipality level variation in children's placement risk

Af Signe Hald Andersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Helbred, trivsel og overvægt blandt danskere

Af Jens Bonke og Jane Greve (Gyldendal. København)

2011

Borgerne og lovene 2010

Af Jørgen Goul Andersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Etniske minoriteters overrepræsentation i strafferetlige domme

Af Lars Højsgaard Andersen og Torben Tranæs (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Søvn – ægteskab, indkomst og helbred

Af Jens Bonke. Med bidrag af Morten Møller (Gyldendal. København)

Vi der bor i Danmark. Hvem er vi? Og hvordan lever vi?

Af Bent Jensen og Torben Tranæs (Gyldendal. København)

Indvandringens betydning for de offentlige finanser i Danmark

Af Christer Gerdes, Marie Louise Schultz-Nielsen og Eskil Wadensjö (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

The Price of Prejudice

Af Morten Hedegaard og Jean-Robert Tyran (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Immigration and Welfare State Cash Benefits – The Danish Case

Af Peder J. Pedersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

A Panel Study of Immigrant Poverty Dynamics and Income Mobility – Denmark, 1984-2007

Af Peder J. Pedersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

The significance of immigration for public finances in Denmark

Af Christer Gerdes, Marie Louise Schultz-Nielsen og Eskil Wadensjö (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Economic Drivers of Migration and Climate Change in LDCs

Af Helene Bie Lilleør og Katleen Van den Broeck (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Danmarks Kvalifikationsbalance

Af Nikolaj Malchow-Møller, Jakob Roland Munch og Jan Rose Skaksen (Gyldendal. København)

2012

Unemployment and crime: Experimental evidence on the causal effects of intensified

ALMPs on crime rates among unemployed individuals

Af Signe Hald Andersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Serving time or serving the community? Exploiting a policy reform to assess the causal effects of community service on income, social benefit dependency and recidivism

Af Signe Hald Andersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense).

Losing the stigma of incarceration: Does serving a sentence with electronic monitoring causally improve post-release labor market outcomes?

Af Lars Højsgaard Andersen og Signe Hald Andersen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

The Effect on Workfare on Crime: Youth Diligence and Law Obedience

Af Peter Fallesen, Lars Pico Geerdsen, Susumu Imai og Torben Tranæs (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Does Incarceration Length Affect Labor Market Outcomes for Violent Offenders?

Af Rasmus Landersø (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Starthjælpens betydning for flygtninges levevilkår og beskæftigelse

Af Lars Højsgaard Andersen, Hans Hansen, Marie Louise Schultz-Nielsen og Torben Tranæs (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Hvad har vi gjort ved tiden? En forskningsoversigt over tidsanvendelsesstudier før og nu

Af Jens Bonke og Bent Jensen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Undeclared Work, Deterrence and Social Norms: The Case of Germany

Af Lars P. Feld og Claus Larsen (Springer-Verlag. Berlin, Heidelberg)

Das Ausmaß der Schwarzarbeit in Deutschland

Af Lars P. Feld og Claus Larsen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

Sort arbejde i Tyskland

Af Lars P. Feld og Claus Larsen (Syddansk Universitetsforlag. Odense)

